

PAWEŁ HANCZEWSKI

Wydział Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie UMK

„Wojny ograniczone” XVII i XVIII wieku

ABSTRACT

The wars that took place during the second half of the 17th and the 18th century are referred to in the scholarly literature as „limited wars”. Their most important features, distinguishing them from earlier and later conflicts, are the limitation of goals and means. The concept of „limited war” is, however, based on a one-sided and narrow analysis. This led to the conflicts during this period, as well as the political, economic and social situation on the European continent, being incorrectly assessed.

I

W trakcie zimnej wojny jednym z ważnych pojęć do opisu i analizy relacji między państwami bloków wschodniego i zachodniego była „wojna ograniczona”. Rozumiano ją jako „wojnę, której cele były odległe od całkowitego podporządkowania jednego państwa drugiemu, prowadzoną z użyciem środków, które nie wymagały całkowitej mobilizacji zasobów militarnych stron i która pozostawiała w nienaruszonym stanie ogół ludności cywilnej oraz sił zbrojnych przeciwnika”¹. Termin ma jednak znacznie dłuższą historię i jest stosowany w odniesieniu do konfliktów zbrojnych między państwami europejskimi od drugiej połowy XVII w. do początku wojen z rewolucyjną Francją. Uzasadnieniem dla jego sformułowania i użycia miał być zasadniczo odmienny, od wcześniejszych i późniejszych konfliktów, charakter prowadzonych wówczas wojen.

¹ Robert E. Osgood, *Limited War Revisited* (New York: Routledge, 2018), 3. Jeśli nie wskazano inaczej, wszystkie tłumaczenia z języka angielskiego pochodzą od autora.

O istnieniu takiej różnicy byli przekonani ludzie żyjący w drugiej połowie XVII w. i w następnym stuleciu. W 1677 r. Roger Boyle, angielsko-irlandzki żołnierz i polityk, zauważył: „prowadzimy wojnę bardziej jak lisy niż lwy, a dwudziestu oblężeniom odpowiada tylko jedna bitwa”². Maurycy Saski, który uważał wielkie bitwy za typowe dla minionych epok, twierdził, że wojnę można wygrać dzięki właściwemu manewrowaniu armiami³. Najwybitniejszy XVIII-wieczny teoretyk prawa międzynarodowego, Emerich de Vattel, pisał: „W obecnych czasach wojnę prowadzą wojska regularne; lud, wieśniacy, mieszczenie nie biorą w niej udziału i zazwyczaj nie mają powodu obawiać się oręża nieprzyjacielskiego”⁴. David Hume podkreślał, że XVIII-wieczne wojny miały znacznie mniej niszczycielski charakter niż te prowadzone wcześniej, a to ze względu na narzucenie wojsku dyscypliny, co zapobiegało grabieży na wielką skalę oraz ze względu na złagodzenie obyczajów⁵.

W XIX w. poglądy te zostały rozwinięte przez teoretyków oraz historyków wojskowości, najpierw w Prusach i we Francji, a następnie w innych państwach i znalazły odzwierciedlenie w koncepcji „wojen ograniczonych”. Jest ona obecna w literaturze naukowej także na początku XXI w.⁶, funkcjonuje również

² Roger Earl of Orrery, *A treatise of the art of war dedicated to the Kings Most Excellent Majesty* (London, 1677), 15.

³ Lynn Montross, *War through the Ages* (New York: Harper and Brothers Publishers, 1960), 380–384; Matthew S. Anderson, *The War of the Austrian Succession, 1740–1748* (London: Routledge, 2013), 35–36.

⁴ Emerich de Vattel, *Prawo narodów*, tłum. i oprac. nauk. Bohdan Winiarski, t. 2 (Warszawa: PWN, 1958), 143.

⁵ David Hume, „Of the Populousness of Ancient Nations”, w Hume, *Essays Moral, Political, Literary*, red. Eugene F. Miller (Indianapolis: Liberty Fund, 1987), 404–409.

⁶ Peter Wilson, „Warfare in the Old Regime 1648–1789”, w *European Warfare 1453–1815*, red. Jeremy Black (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1999), 70; John A. Lynn, *Wojny Ludwika XIV 1667–1714*, tłum. Wojciech Brillowski (Oświęcim: Napoleon V, 2015), 336–339; Stephen Conway, *War, State and Society in Mid-Eighteenth Century Britain and Ireland* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 2; John F.C. Fuller, *The Conduct of War 1789–1961: A Study of the Impact of the French, Industrial and Russian Revolutions on War and Its Conduct* (London: Eyre and Spottiswoode, 1962), 15–25; Montross, *War*, 313–315; James Turner Johnson, *The Quest for Peace: Three Moral Traditions in Western Cultural History* (Princeton: Princeton University Press, 2017), 199–200; Basil Liddell Hart, *Strategia: działania pośrednie*, tłum. Edward Bagieński (Warszawa: Wyd. MON, 1959), 89–92, 96–98, 112–113, 416, 431–432; Christy Pichichero, *The Military Enlightenment: War and Culture in the French Empire from Louis XIV to Napoleon* (Ithaca: Cornell University Press, 2017), 15; David A. Bell, *The First Total War: Napoleon's Europe and the Birth of Warfare as We Know It* (Boston: Houghton Mifflin Company, 2007), 5–6; Ian F.W. Beckett, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, tłum. Rafał Dymek (Warszawa: Spółdzielnia Wydawniczo-Handlowa „Książka i Wiedza”, 2009), 329–330; Michael S. Bryant, *A World History of War Crimes. From Antiquity to the Present* (London: Bloomsbury Academic, 2021), 171–173; Russell F. Weigley, *The Age of Battles: The*

w obiegu publicznym. Na ekspozycji „Wojna i pamięć” („Krieg und Gedächtnis”) w Muzeum Wojskowo-Historycznym Bundeswehry w Dreźnie (*Militärhistorische Museum der Bundeswehr*) „wojny ograniczone” opisano jako konflikty między władcami europejskimi, którzy kierując się własnym interesem, podejmowali decyzje o ich rozpoczęciu, prowadzone według powszechnie przyjętych zasad za pomocą stałych i bardzo kosztownych armii, w związku z czym unikano wielkich bitew, nie chcąc ryzykować ich utraty. Celem było „zdobycie [przez władców] sławy dzięki podbojom terytorialnym”, choć wojny najczęściej kończyły się powrotem do *status quo* sprzed ich wybuchu. Odpowiada to generalnej definicji „wojen ograniczonych” obecnej w literaturze naukowej: „wojny ograniczone prowadzono z użyciem ograniczonych sił dla realizacji ograniczonych celów”⁷. Od lat osiemdziesiątych XX w. koncepcję „wojen ograniczonych” wzbogacono, łącząc ją z oświeceniem rozumianym jako afirmacja sekularyzmu i humanitaryzmu, zmierzającym do świata wolnego od okrucieństw związanych z wojną, a ostatecznie świata wolnego od wojen⁸. Zgodnie z taką interpretacją za główną przyczynę wcześniejszych konfliktów, na czele z wojną trzydziestoletnią, uznano spory religijne. Konflikty te charakteryzowały się dążeniem do całkowitego zniszczenia przeciwnika, wielkimi stratami ludzkimi, zniszczeniami materialnymi na ogromną skalę i świadomym okrucieństwem wszystkich stron. Pod wpływem myśli oświeceniowej podziały religijne straciły jednak na znaczeniu, dzięki czemu wojny prowadzono w taki sposób, aby nie powodować wielkich zniszczeń, lepiej też traktowano żołnierzy i ludność cywilną przeciwnika. Akty okrucieństwa nadal się zdarzały, były jednak coraz rzadsze i podlegały powszechnej krytyce. Humanitaryzacji wojen sprzyjał również typowy dla oświecenia rozwój „grzeczności”, który znajdował wyraz w kurtuazji na polu bitwy oraz w lepszym traktowaniu jeńców⁹. Duże znaczenie przypisywano rozwojowi prawa międzynarodowego, które określało reguły prowadzenia wojen, a nawet zapobiegania im na drodze arbitrażu, w tym

Quest for Decisive Warfare from Breitenfeld to Waterloo (Bloomington: Indiana University Press, 1991), 167; Ute Planert, „Innovation or Evolution? The French Wars in Military History”, w *War in an Age of Revolution, 1775–1815*, red. Roger Chickering i Stig Förster (New York: Cambridge University Press, 2010), 69–70; Osgood, *Limited War*, 2.

⁷ Robert R. Palmer, „Frederick the Great, Guibert, Bülow: From Dynastic to National War”, w *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*, red. Peter Paret (Princeton: Princeton University Press, 1986), 94.

⁸ Peter Gay, *The Enlightenment. An Interpretation*, t. 1, *The Rise of Modern Paganism* (New York: Knopf, 1966), 3; Roy Porter, *Enlightenment. Britain and the Creation of the Modern World* (London: Penguin Books, 2001), 3.

⁹ Johnson, *The Quest*, 199, 224; Evan Luard, *War in International Society: A Study in International Sociology* (New Haven: Yale University Press, 1987), 46–47, 51–52, 100, 251; Bell, *The First*, 44–45, 49.

kontekście najczęściej wymieniano prace wspomnianego Vattela¹⁰. Sporo uwagi poświęcono też poglądom takich wybitnych postaci oświecenia jak Jean-Jacques Rousseau czy Immanuel Kant, którzy przedstawili koncepcję całkowitego wyeliminowania wojen i ustanowienia „pokoju wieczystego”. Wpływ epoki na wojny miał być tak silny, że sformułowano termin „oświecenie militarne”, rozumiejąc przez to zastosowanie „krytycznego ducha filozofii” do lepszego poznania i zrozumienia wojny oraz do określenia na nowo charakteru i celów wojny: prowadzenia jej wyłącznie w sytuacji konieczności i w jak najbardziej humanitarny sposób¹¹.

Do ograniczonego charakteru wojen miał się także przyczyniać rozwój handlu międzynarodowego, który nastąpił w XVIII w. Historycy zwracali uwagę, że rywalizacja ekonomiczna stanowiła jedną z głównych przyczyn wojen, ale w dłuższej perspektywie handel prowadził do formowania „harmonijnej europejskiej wspólnoty gospodarczej” opartej na odkryciach, wynalazkach oraz zbliżonych wzorcach produkcji, handlu i konsumpcji, co miało wyeliminować przyczyny wojen: „podejrzliwość, nienawiść i strach”¹².

„Wojny ograniczone” stanowiły nową jakość i otwierały nowe horyzonty, jak zauważył jeden z teoretyków wojskowości: „postęp, który miał miejsce między rokiem 1648 a 1788, był tak wielki, że dał możliwość, poprzez stopniowe sformalizowanie wojny, jej całkowitego wyeliminowania”¹³. Szansa została jednak zmarnowana, a bezpośrednią przyczyną była rewolucja francuska, która tak dalece zmieniła charakter wojen, że konflikty z lat 1792–1815 określono mianem „pierwszej wojny totalnej”. Rozpoczynając od wprowadzenia we Francji w 1793 r. obowiązku służby wojskowej, armie zawodowe zastąpiono armiami złożonymi z obywateli motywowanych poczuciem świadomości narodowej. W rezultacie zbudowano masowe armie, które wielkością kilkakrotnie przewyższały te istniejące wcześniej. Wraz z narodzinami ideologii rewolucyjnej oraz nowoczesnej świadomości narodowej wojny stały się konfliktami między narodami oraz wrogimi ideologiami. Nie chodziło już tylko o obsadę tronów czy nieduże obszary. Działania militarne, choć trwały krócej, nabrały dużo bardziej intensywnego charakteru. O ich wyniku decydowała walna bitwa, w której zmierzano do zniszczenia przeciwnika, a która skalą zaangażowanych środków oraz strat znacznie przewyższała bitwy epoki „wojen ograniczonych”. Wreszcie

¹⁰ Johnson, *The Quest*, 176, 200–209; Johnson, *Just War Tradition and the Restraint of War. A Moral and Historical Inquiry* (Princeton: Princeton University Press, 1981), 189, 213; Luard, *War*, 291–293; Bell, *The First*, 46–47.

¹¹ Pichichero, *The Military*, 2, 5.

¹² John Ulric Nef, *War and Human Progress: An Essay on the Rise of Industrial Civilization* (New York: W.W. Norton & Company, 1968), 151; Bell, *The First*, 73.

¹³ Liddell Hart, *The Revolution in Warfare* (London: Faber and Faber, 1946), 45.

zmianie uległo postrzeganie wojny. Wojna, którą traktowano wcześniej jako oczywistą część porządku politycznego, społecznego i kulturowego¹⁴, pojędynek na wielką skalę prowadzony według reguł odzwierciedlających ideały arystokracji, zaczęła być postrzegana jako wydarzenie nadzwyczajne, stojące w sprzeczności z „właściwym” biegiem historii. Wojna znalazła się poza powszechnie akceptowanymi normami społecznymi i w konsekwencji im nie podlegała, kończyła się albo totalnym zwycięstwem, albo totalną klęską¹⁵.

Wśród badaczy pojawiły się jednak i różnice zdań. Obok stanowiska, że wojny ograniczone przypadły na cały okres między rokiem 1661 a 1792, proponowano inne cezury, lata 1640–1740 oraz lata 1740–1792¹⁶. W ramach wojen ograniczonych wyodrębniono podokresy, lata 1648–1739 bądź 1661–1715 oraz 1715–1788 bądź 1740–1789. W pierwszym z nich wojny prowadzono z użyciem wielkich sił i z wielkim okrucieństwem, aczkolwiek pojawiały się oznaki stopniowej humanitaryzacji konfliktów. W drugim armie były mniej liczne, wojny powodowały mniejsze zniszczenia, żołnierze wroga i ludność cywilna byli traktowani w bardziej humanitarny sposób, a co więcej, po 1763 r. kontynent nie doświadczył wielkiej wojny¹⁷.

II

W każdej ogólnej koncepcji historycznej znajdziemy elementy, które można zanegować z perspektywy mikro, lecz w tym wypadku chodzi o znacznie więcej niż daty. Różnice dotyczące chronologii wskazują na problemy z określeniem charakteru poszczególnych wojen, a to rodzi wątpliwości co do samej koncepcji „wojen ograniczonych”. Pierwsza z nich związana jest z perspektywą geograficzną i czasową. Zwolennicy koncepcji „wojen ograniczonych” odwołują się do kilku wybranych konfliktów, przede wszystkim wojny o sukcesję hiszpańską (1701–1713) oraz do wojen między Wielką Brytanią, Francją, Prusami i Austrią w połowie XVIII w.¹⁸ Poza obszarem ich zainteresowań znalazły się wojny we wschodniej i południowej części kontynentu, wśród nich III wojna północna (1700–1721), a także konflikty w koloniach i na morzach. Badania nad nimi podważają pogląd

¹⁴ Anthony F. Upton, *Europe 1600–1789* (London: Arnold, 2001), 192–193; Matthew S. Anderson, *War and Society in Europe of the Old Regime 1618–1789* (Stroud: Sutton Publishing, 1998), 13–14; Bell, *The First*, 30.

¹⁵ Lynn, *Wojny*, 341; Bell, *The First*, 5–13.

¹⁶ Fuller, *The Conduct*, 15–25; Hart, *The Revolution*, 40; Nef, *War*, 147–270; Palmer, „Frederick”, 91.

¹⁷ Anderson, *War*, 180; Lynn, *Wojny*, 338–340.

¹⁸ Clausewitz, *O wojnie*, tłum. Augustyn Cichowicz, Leon Koc i Franciszek Shoener (Warszawa: Bellona, 2022), 473–474, 478–481.

o humanitaryzacji konfliktów oraz o ich stopniowym regulowaniu za pomocą prawa. W wielu częściach Europy i w „świecie europejskim” działania zbrojne i traktowanie ludności cywilnej odznaczały się okrucieństwem, które było powszechnie akceptowane i które wychodziło poza jednostkowe zdarzenia. W „Ogólnych zasadach wojny” z 1746 r. król-filozof Fryderyk II przyjmował, że właściwym sposobem na wymuszenie współpracy ludności cywilnej przeciwnika są groźby zabicia kobiet i dzieci¹⁹. Część żołnierzy szwedzkich wziętych do niewoli przez Duńczyków w trakcie III wojny północnej została sprzedana do Wenecji, aby służyć jako niewolnicy na galeryach²⁰. Podczas wojny siedmioletniej (1756–1763) wojska rosyjskie grabiły i mordowały ludność cywilną w posiadłościach pruskich, a niektóre wioski były tak zniszczone, że ich lokalizację określano dzięki pozostałościom spalonych drzew owocowych²¹. Rannych żołnierzy i jeńców często spotykał okrutny los. Po bitwie pod Sarbinowem (1758 r.) ranni Rosjanie byli zamykani żywcem przez pruskich żołnierzy i wieśniaków²². Poza Europą rzezie rannych i jeńców stanowiły raczej normę niż wyjątek²³.

W XVIII w. znacznie rozwinięto obecną także przy okazji wcześniejszych konfliktów eksploatację podbitych terytoriów²⁴. Zorganizowano państwowy system grabieży funkcjonujący całymi latami, dzięki czemu możliwy był udział w długotrwałych wojnach. Niedostigły wzór stanowiły działania Fryderyka II, uosobienia oświeconego władcy prowadzącego „wojny ograniczone”. W trakcie wojen śląskich (1740–1742, 1744–1745) wojska pruskie systematycznie grabiły ludność wroga, realizując taktykę „spalonej ziemi”, którą wykorzystywano już wcześniej. Czynił to między innymi Piotr I, odpierając szwedzką inwazję na Rosję w 1708 r.²⁵ Najbardziej spektakularnego przykładu dostarcza okupacja Saksonii w trakcie wojny siedmioletniej. Każdego roku 5/6 wpływów podatkowych z Saksonii wynoszących 6 mln talarów przeznaczano na wydatki militarne Prus. Kolejne 50 mln talarów

¹⁹ Franz A.J. Szabo, *Wojna siedmioletnia w Europie 1756–1763*, tłum. Miłosz Młynarz (Oświęcim: Napoleon V, 2017), 39.

²⁰ Anderson, *War*, 194.

²¹ Christopher Duffy, *Armia Fryderyka Wielkiego*, tłum. Grzegorz Smółka (Oświęcim: Napoleon V, 2019), 350.

²² Ibid., 355.

²³ Daniel Baugh, *The Global Seven Years War, 1754–1763: Britain and France in a Great Power Contest* (London: Routledge, 2014), 198–200, 285.

²⁴ Bell, *The First*, 28–29; Wilson, *The Thirty Years War: Europe's Tragedy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2009), 779–821.

²⁵ Tim Blanning, *Frederick the Great: King of Prussia* (London: Penguin Books, 2016), 103, 114; Władysław A. Serczyk, *Połtawa 1709* (Warszawa: Bellona, 2004), 102–103; Zbigniew Anusik, *Karol XII* (Wrocław – Warszawa – Kraków: Ossolineum, 2006), 210.

ściągnięto w ramach podatków nadzwyczajnych i różnych danin. Pieniądze zagrabione w Saksonii pokryły ok. $\frac{1}{3}$ wszystkich, nie tylko militarnych, wydatków Prus w trakcie wojny. Wywożono tam przymusowo fachowców, dzięki którym rozwijano własną produkcję. Korzystając z przejścia stempli polskich monet, Prusy zalały Rzeczpospolitą pieniądzem o obniżonej wartości, co dało im ok. 25 mln talarów – równowartość dwuletnich dochodów skarbu pruskiego w czasach pokoju²⁶. Mniejsze korzyści przyniosła Prusom grabież księstw Meklemburgii-Schwerinu i Meklemburgii-Strelitz, ale i ją prowadzono w bezwzględny sposób²⁷. Z wizją ucywilizowanych wojen i znacznie mniej ugrzecznoną rzeczywistością zwolennicy koncepcji „wojen ograniczonych” poradzili sobie w ten sposób, że dokonali podziału na wojny prowadzone w Europie Zachodniej i w innych częściach kontynentu²⁸. Jednak w efekcie tego dokonano charakterystyki wojen drugiej połowy XVII w. i następnego stulecia w całej Europie i poza nią przez pryzmat wydarzeń w jednej tylko części kontynentu i w bardzo ograniczonym czasie.

Wątpliwości dotyczą też sposobu prowadzenia wojen. Dla „wojen ograniczonych” typowe miało być oblężenie twierdz i unikanie wielkich bitew, które mogły doprowadzić do zniszczenia własnej armii²⁹. Oblężenia były charakterystyczne jednak tylko dla niektórych obszarów Europy Zachodniej, przede wszystkim pogranicza Francji, Niderlandów Hiszpańskich, następnie Austriackich oraz północnej części Półwyspu Apenińskiego. Dla pozostałych części kontynentu, gdzie gęstość zaludnienia była mniejsza, sieć miejska rzadsza, a nowoczesnych twierdz mniej, typowa była wojna ruchoma³⁰. Wielkie bitwy z udziałem dziesiątek bądź setek tysięcy żołnierzy miały miejsce w trakcie każdej z wielkich wojen drugiej połowy XVII i całego XVIII w., przy czym straty procentowe były często wyższe niż w trakcie wielkich bitew epoki napoleońskiej. W bitwie pod Blenheim (1704 r.) straty po stronie francuskiej i bawarskiej (zabici i ranni) wyniosły ok. 33% stanu wyjściowego plus kolejne 22% wziętych do niewoli. Zwycięstwo pod Malplaquet (1709 r.) kosztowało Brytyjczyków i ich sojuszników ok. 25% stanu

²⁶ Szabo, *Wojna*, 39–40; Jacek Staszewski, *August III Sas* (Wrocław: ZNiO, 2010), 273–274, 282; Blanning, *Frederick*, 262.

²⁷ Szabo, *Wojna*, 272; Wilson, „Prussia as a Fiscal-Military State, 1640–1806”, w *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in honour of P.G.M. Dickson*, red. Christopher Storrs (London: Routledge, 2016), 120.

²⁸ Anderson, *War*, 136, 180–181, 195–196; Nef, *War*, 156; Bell, *The First*, 48.

²⁹ Bell, *The First*, 45; Luard, *War*, 50–51; Palmer, „Frederick”, 94.

³⁰ Bogusław Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku* (Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1998), 71–75.

wyjściowego³¹. Na drugim końcu Europy w bitwie pod Połtawą (1709 r.) Szwedzi stracili ok. 37% stanu wyjściowego w zabitych i rannych, do czego należy doliczyć kolejne 11% żołnierzy wziętych do niewoli³². Upływ czasu nie sprawił, że bitwy stały się mniej krwawe. Pod Sarbinowem strona rosyjska straciła ok. 50% stanu wyjściowego, a pruska ok. 37%. Klęska Fryderyka II pod Kunowicami (1759 r.) kosztowała go ok. 42% posiadanych sił³³. Napoleon stracił pod Austerlitz (1805 r.) ok. 11,5% sił, jego przeciwnicy ok. 18%, pod Wagram (1809 r.) odpowiednio 22% i 17,5%, pod Lipskiem (1813 r.) 33% i 28%³⁴.

Działania wojenne drugiej połowy XVII w. i następnego stulecia miały charakter mieszany. Opisywanym przez Maurycego Saskiego manewrom wojsk, które miały zapewnić zwycięstwo, towarzyszyły bitwy na wyniszczenie. Wybór sposobu działania nie wynikał ze świadomego odrzucenia określonej taktyki, ale skalkulowanej możliwości sukcesu. Trudno wymagać, aby dowódcy wydawali wielką bitwę w niekorzystnym dla siebie położeniu. Jak wyjaśnił George Wade stojący na czele sił brytyjskich w Niderlandach w 1744 r.: „gdybyśmy mieli możliwość starcia z nimi [siłami francuskimi, które były dwukrotnie większe – przyp. P.H.] na równych warunkach, uważam, że nie powinniśmy uchylać się od bitwy. Jednak zaatakowanie ich w niekorzystnej dla nas sytuacji byłoby lekkomyślne, ponieważ przegrana doprowadziłaby do utraty kraju”³⁵. Maurycy Saski wyróżnił się w ostatnich latach wojny o sukcesję austriacką (1740–1748) zdobywaniem kolejnych twierdz, ale jeżeli sytuację uważał za korzystną, decydował się na wałną bitwę. Tak było w przypadku bitwy pod Fontenoy (1745 r.), w której uczestniczyło ok. 100 tys. żołnierzy, Rocoux (1746 r.) – ok. 180 tys. żołnierzy i Lauffeldt (1747 r.) – ok. 160 tys. żołnierzy³⁶. Bitwy te miały, przynajmniej w założeniach, decydować o losie kampanii czy nawet całej wojny. Podobny cel przyświecał księciu Marlborough w wielkich bitwach wojny o sukcesję hiszpańską, Blenheim i Oudenarde (1708 r.), w których uczestniczyło

³¹ Lynn, *Wojny*, 272–275, 310–312; Rafał Radziwonka, *Blenheim-Höchstädt 1704* (Warszawa: Bellona, 2008), 216–219.

³² Serczyk, *Połtawa*, 126, 130.

³³ Szabo, *Wojna*, 127–132, 181; Mirosław G. Przeździecki, *Kunersdorf 1759* (Warszawa: Bellona, 1997), 107–108; Weigley, *The Age*, 189.

³⁴ Robert Bielecki, *Encyklopedia wojen napoleońskich* (Warszawa: TRIO, 2001), 44–47, 371–372, 571–575; Charles J. Esdaile, *Napoleon's Wars: An International History 1803–1815* (London: Allen Lane, 2007), 514; Sławomir Leśniewski, *Wagram 1809* (Warszawa: Bellona, 2003), 171–172; Tomasz Rogacki, *Bitwa pod Austerlitz 2 grudnia 1805* (Zabrze: Infort Editions, 2005), 232–239.

³⁵ Cyt. za Black, *European Warfare, 1660–1815* (New York: Routledge, 2004), 69.

³⁶ Weigley, *The Age*, 203–207; Anderson, *The War*, 157.

odpowiednio ok. 165 i 160 tys. żołnierzy³⁷. Rozstrzygnięcia w walnej bitwie szukali również królowie Szwecji Karol XII i Prus Fryderyk II³⁸. Dążenie do wielkiej bitwy miało powszechny charakter i, pomijając chwałę, która spadała na triumfatora, wynikało z ogromnych kosztów wojen³⁹.

Zakończenie wojny dzięki pojedynczemu zwycięstwu było szczególnie nęcące dla państw dysponujących mniejszymi zasobami ludzkimi i materialnymi niż rywale, do tej pierwszej kategorii należały właśnie Szwecja i Prusy⁴⁰. Jednak nawet dla najsilniejszych państw decydujące zwycięstwo stanowiło pożądane rozwiązanie. Pytanie nie brzmi zatem, dlaczego w epoce „wojen ograniczonych” unikano walnej bitwy, ale dlaczego, z wyjątkiem III wojny północnej, żaden z wielkich konfliktów nie został rozstrzygnięty w taki sposób. Częściowo wynikało to ze względów militarnych. Dla decydującego zwycięstwa konieczne było pokonanie przeciwnika na polu bitwy oraz zniszczenie resztek jego armii w pościgu, który mogła przeprowadzić wyłącznie jazda. Stawiano jednak na rozwój piechoty i artylerii, zaniedbując konnicę⁴¹. W rezultacie zbudowano armie zdolne do pokonania przeciwnika w bitwie, ale nie jego zniszczenia po bitwie. Jeszcze ważniejszy był charakter wielkich konfliktów drugiej połowy XVII w. i następnego stulecia: wojny koalicyjne toczono na odległych od siebie frontach. Pojedynczy triumf mógł w najlepszym razie przesądzić o losach kampanii. Zwycięstwo aliantów pod Blenheim pozwoliło na wyparcie sił francuskich z Niemiec, zwycięstwo pod Oudenardee umożliwiło ich wyparcie z Niderlandów. Nie wystarczało to jednak do zwycięstwa w całej wojnie. Po przeciwnych stronach występowały największe potęgi Europy, dysponujące zasobami, które nawet po przegranej wielkiej bitwie pozwalały na dalszy udział w wojnie. Inaczej rzecz miała się w przypadku słabszych państw. Z ich punktu widzenia jedna bitwa mogła przesądzić o wyniku całej wojny, a nawet o losach państwa. Dla Szwecji taki charakter miała klęska pod Połtawą, dla Prus mogła mieć katastrofa pod Kunowicami, jednak alianci nie wykorzystali okazji⁴².

Z tego punktu widzenia wojny drugiej połowy XVII w. i następnego stulecia miały wiele wspólnego z przeciwstawianymi im wojnami z rewolucyjną i napoleońską Francją. Napoleon, przykładem spór z Austrią w 1809 r., wyjątkowo tylko rozstrzygał wojny za pomocą jednej bądź dwóch zwycięskich bitew. Kiedy musiał stawić czoła koalicjom złożonym z kilku mocarstw, nawet najbardziej błyskotliwe pojedyncze sukcesy i to w okresie francuskiej

³⁷ Lynn, *Wojny*, 299, 309.

³⁸ Blanning, *Frederick*, 208, 211, 213, 261; Black, *European Warfare*, 74–76.

³⁹ Weigley, *The Age*, XI–XII, 537.

⁴⁰ Anusik, *Karol XII*, 230.

⁴¹ Ibid., 87–88; Blanning, *Frederick*, 269.

⁴² Blanning, *Frederick*, 240–241; Szabo, *Wojna*, 182–186; Anusik, *Karol XII*, 255.

dominacji, wśród nich Austerlitz (1805 r.), Jena i Auerstedt (1806 r.), nie wystarczały do zakończenia wojny, pozwalały tylko wyeliminować jednego z przeciwników. Warto też zauważyć, że nawet największe zwycięstwa Napoleona określały sytuację polityczną na krótki czas, w najlepszym razie kilka lat. Rezultaty przynajmniej niektórych „wojen ograniczonych”, mimo przypisywanego im braku zdecydowanego rozstrzygnięcia i ustawicznego nawracania do stanu sprzed ich wybuchu⁴³, miały znacznie bardziej trwały charakter. To one na setki lat przesądziły o losach Śląska, Indii oraz Kanady, doprowadziły również do powstania „koncertu mocarstw”, który z przerwą na początku XIX w. funkcjonował do wybuchu I wojny światowej.

III

Można jednak twierdzić, że powyższe wątpliwości wynikające z przyjęcia zbyt wąskiej perspektywy badawczej na poziomie geografii i chronologii oraz sztuki wojennej nie podważają najważniejszych elementów wojen ograniczonych: wojny prowadzone z użyciem ograniczonych sił dla realizacji ograniczonych celów.

Solidnym argumentem wydaje się porównanie liczebności armii drugiej połowy XVII w. i następnego stulecia z armiami epoki rewolucji i Napoleona⁴⁴. W 1650 r., w trakcie wojny francusko-hiszpańskiej (1635–1659), armia francuska liczyła 125 tys. żołnierzy, hiszpańska 100 tys. Po wojnie trzydziestoletniej armia austriacka składała się z 33 tys. żołnierzy, niewiele więcej niż siły zbrojne Zjednoczonych Prowincji – 30 tys. czy armia szwedzka – 50 tys. żołnierzy. W 1675 r., w trakcie wojny z koalicją (1672–1679), armia francuska liczyła 250 tys. ludzi, szwedzka 63 tys., po przeciwnej stronie holenderska i hiszpańska po 70 tys., cesarska ok. 60 tys., duńska 44 tys. i pruska 40 tys., armia angielska – państwo to nie było zaangażowane w wojnę – 15 tys. W 1705 r. w wojnie o sukcesję hiszpańską i III wojnie północnej armia francuska liczyła ok. 220 tys. żołnierzy, austriacka 100 tys., pruska 40 tys., holenderska 74 tys., brytyjska 71,5 tys., szwedzka 110 tys. i rosyjska (w 1707 r.) ok. 116 tys. W 1745 r. w wojnie o sukcesję austriacką armia francuska rozrosła się do 345 tys. żołnierzy, austriacka do 200 tys., pruska do 135 tys., rosyjska pozostała na poziomie zbliżonym do podanego wcześniej, brytyjska liczyła 53 tys. ludzi. Podobnie sytuacja wyglądała w trakcie wojny siedmioletniej, choć Brytyjczycy podnieśli stan swojej armii do prawie 100 tys.⁴⁵ W trakcie wojen z rewolucyjną i napole-

⁴³ Luard, *War*, 50; Lynn, *Wojny*, 341–343.

⁴⁴ Podaję dane dotyczące rzeczywistego stanu armii regularnych, bez uwzględnienia różnego rodzaju milicji i oddziałów nieregularnych.

⁴⁵ Wilson, „Warfare”, 80; Anderson, *War*, 82–84; Szabo, *Wojna*, 31; Wilson, „Prussia”, 119; Karol Łopatecki i Paweł Krokosz, „The Military Revolution of Peter I – Quantitative

ońską Francją liczebność sił zbrojnych wyraźnie wzrosła. Na początku 1794 r. armia francuska liczyła 800 tys. ludzi, jednak od tego momentu jej wielkość spadała. We wrześniu tego samego roku wynosiła 490 tys. ludzi, w październiku 1797 r. 465 tys.⁴⁶ W 1795 r. armia rosyjska liczyła ok. 400 tys. ludzi, aby wzrosnąć do ok. 450 tys. sześć lat później⁴⁷. W 1805 r. Wielka Armia Napoleona liczyła ok. 350 tys., w przeddzień inwazji na Rosję ok. 685 tys. żołnierzy⁴⁸. W 1806 r. Prusy wystawiły armię złożoną z 217 tys. ludzi⁴⁹. W 1813 r. armia pruska liczyła 272 tys. żołnierzy, austriacka 270 tys., rosyjska – razem z oddziałami nieregularnymi – ok. 700 tys., francuska, po katastrofalnej wyprawie na Rosję, 442 tys.⁵⁰ Największy wzrost zanotowała armia Wielkiej Brytanii, z 98 tys. w roku 1790 do 150 tys. w 1804 r. i 260 tys. w 1813 r., do czego trzeba doliczyć marynarkę wojenną, w której służyło 150 tys. ludzi⁵¹.

Wielkość armii miała wpływ na skalę bitew. Spośród tych wspomnianych z epoki „wojen ograniczonych” pod Blenheim walczyło ok. 115 tys. żołnierzy, pod Fontenoy ok. 100 tys., pod Sarbinowem ok. 80 tys., pod Kunowicami ok. 110 tys.⁵² Tylko największe bitwy XVIII-wiecznej Europy, wspomniane Blenheim, Oudenaarde, Rocoux i Lauffeldt, w których uczestniczyło od ok. 160 do 180 tys. żołnierzy, można zestawiać z takimi starciami epoki napoleońskiej jak Austerlitz (ok. 165 tys. żołnierzy), choć już nie Wagram czy Borodino (1812 r.), odpowiednio ok. 300 tys. i ok. 250 tys., nie mówiąc o „bitwie narodów” pod Lipskiem, ok. 430 tys. żołnierzy⁵³. Wzrost wielkości armii i skali bitew nie musi jednak wskazywać na zmianę charakteru wojen. Mógł wynikać z rosnącej populacji i zamożności oraz zwiększonej zdolności państw do wykorzystania zasobów. Z tego punktu widzenia lepszym wskaźnikiem określającym wielkość armii i skalę wojen jest stosunek między liczbą żołnierzy a liczbą ludności. W połowie XVII w., po

Measurement”, *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta Serija 4 Istorija Regionovedenie Mezhdunarodnye otnoshenija* 27, nr 3 (2022): 212, <https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2022.3.14>.

⁴⁶ Bielecki, *Wielka armia* (Warszawa: Bellona, 1995), 334.

⁴⁷ Walter M. Pintner, „The Burden of Defense in Imperial Russia, 1725–1914”, *The Russian Review* 43, nr 3 (1984): 233; Wilson, „Prussia”, 125.

⁴⁸ David Chandler, *The Campaigns of Napoleon* (New York: Simon & Schuster, 1995), 333.

⁴⁹ Wilson, „Prussia”, 122.

⁵⁰ Donald Stoker, *Clausewitz: His Life and Work* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 170–171; Pintner, „The Burden”, 233; Jonathon P. Riley, *Napoleon and the World War of 1813: Lessons in Coalition Warfighting* (London: Routledge, 2000), 60.

⁵¹ Clive Emsely, *The Longman Companion to Napoleonic Europe* (London: Routledge, 2014), 138.

⁵² Lynn, *Wojny*, 272–273; Weigley, *The Age*, 204; Duffy, *Armia*, 350, 363.

⁵³ Bielecki, *Encyklopedia*, 45, 571–573; Esdaile, *Napoleon's*, 476, 514.

zakończeniu wojny trzydziestoletniej, siły zbrojne stanowiły ok. 0,8% populacji Austrii, 1,6% Zjednoczonych Prowincji, 0,6% Francji, 1,4% Hiszpanii, 4% Szwecji⁵⁴. Na początku następnego stulecia, w trakcie wojny o sukcesję hiszpańską i III wojny północnej, dla Austrii wskaźnik ten wyniósł 1,2%, Francji i Prus po 2%, Zjednoczonych Prowincji 4%, Hiszpanii – bez posiadłości europejskich – 0,7%, Szwecji prawie 6,5%, Wielkiej Brytanii 0,75%, Rosji 1,6%⁵⁵. W połowie wieku siły zbrojne stanowiły ok. 1,3% populacji Rosji, 1,5% Francji, 1,1% Austrii, 4,2% Prus oraz 0,2% dla Wielkiej Brytanii⁵⁶, choć w czasie wojny odsetek ten mógł być znacząco wyższy. Dotyczyło to szczególnie Prus, w których w 1760 r. wojska odpowiadały ok. 7,2% populacji⁵⁷. W roku 1800 siły zbrojne stanowiły ok. 1,2% populacji Rosji, 1,2% Francji, 1,5% Austrii, 1,9% Prus i 1,7% Wielkiej Brytanii⁵⁸. Wyraźnie wyższy wskaźnik, 3,2%, ale tylko przez kilka miesięcy, osiągnięto we Francji na początku 1794 r. W 1806 r. w tym samym państwie wynosił on 1,2%, aby wzrosnąć do ok. 2% w 1812 r., przy czym wskaźnik był zawyżony, ponieważ sporą część Wielkiej Armii stanowiły oddziały wystawione przez sojuszników⁵⁹. W ostatnim roku wskaźnik dla Wielkiej Brytanii wynosił 2,2%, dla Prus 6%, dla Austrii 1%, dla Rosji 1,8%⁶⁰. Epoka „wojen ograniczonych” nie wyróżniała się zatem na tle poprzedzających bądź następujących po niej czasów. Wspólne dla nich wszystkich było utrzymywanie armii na poziomie ok. 0,8–1,5% populacji, z gwałtownymi wzrostami w czasie wojen, przy czym wzrosty te były wyższe w trakcie „wojen ograniczonych” niż wojen czasów napoleońskich. Do wskaźnika 0,8–1,5% jako standardu wrócono

⁵⁴ Wilson, *The Thirty*, 788; Jan de Vries, „Population”, w *Handbook of European History 1400–1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, red. Thomas A. Brady, Heiko A. Oberman i James D. Tracy (Leiden: E.J. Brill, 1994), 13; Lennart Palm, *Sweden's 17th Century – a Period of Expansion or Stagnation?* (Göteborg: Institution för historiska studier, 2016), 27.

⁵⁵ Azar Gat, „What Constituted the Military Revolution of the Early Modern Period?”, w *War in an Age of Revolution*, 36–37; Vries, „Population”, 13; Phyllis Deane i William A. Cole, *British Economic Growth 1688–1959: Trends and Structure* (Cambridge: University Press, 1969), 6; Kees Klein Goldewijk, „Three Centuries of Global Population Growth: A Spatial Referenced Population (Density) Database for 1700–2000”, *Population and Environment* 26, nr 4 (2005): 349.

⁵⁶ Pintner, „The Burden”, 246.

⁵⁷ Michael Hochedlinger, „The Habsburg Monarchy: From «Military-Fiscal State» to «Militarization»”, w *The Fiscal-Military*, 64.

⁵⁸ Pintner, „The Burden”, 246; Bernhard H. Kroener, „The Modern State and Military Society in the Eighteenth Century”, w *War and Competition Between States*, red. Philippe Contamine (Oxford: Clarendon, 2000), 211; Deane i Cole, *British*, 6, 8.

⁵⁹ Brian R. Mitchell, *International Historical Statistics. Europe 1750–1993* (London: Macmillan, 1998), 4.

⁶⁰ Riley, *Napoleon*, 56; Emsely, *The Longman*, 127, 149.

po 1815 r. Pomijając krótkotrwałe wzrosty w czasie konfliktów zbrojnych, przetrwał on aż do wybuchu I wojny światowej, wynosząc w 1913 r. 0,77% dla Rosji, 1,17% dla Wielkiej Brytanii, 2,29% dla Francji, 0,85% dla Austro-Węgier i 1,33% dla Niemiec⁶¹.

„Wojny ograniczone” nie różniły się znacząco od wojen z przełomu XVIII i XIX w. także pod względem wielkość strat ludzkich (zabici i ranni). W zależności od źródeł liczba ofiar w wojnie o sukcesję hiszpańską wyniosła od 700 tys. do 1,25 mln, w wojnie o sukcesję austriacką od 359 do 450 tys., w siedmioletniej od 550 do 992 tys.⁶² Wojny z rewolucyjną Francją (1792–1802) przyniosły straty od 663 tys. do 1,1 mln, z Francją napoleońską (1803–1815) od 1,87 do 3,1 mln, łącznie od 2,5 do 4,2 mln⁶³. Wzrost strat w trakcie zmagañ z napoleońską Francją wynikał z ich znacznie większego zasięgu geograficznego, od Lizbony po Moskwę, i związanej z tym wielości frontów oraz łącznego czasu trwania. Znaczenie miał również fakt, że „wojny napoleońskie” składały się z siedmiu oddzielnych wojen, od III do VII koalicji antyfrancuskiej plus wojny na Półwyspie Iberyjskim oraz inwazji Napoleona na Rosję i każda z nich wybuchała z nową gwałtownością.

Równie trudno obronić pogląd o świadomym wykorzystaniu ograniczonych sił, jeśli wziąć pod uwagę wydatki na siły zbrojne i koszty wojen. Utworzenie i utrzymanie stałych, liczących setki tysięcy żołnierzy armii, a tym bardziej prowadzenie wojen, stanowiło obciążenie, które pod pewnymi względami wytrzymuje porównanie z I i II wojną światową. Przez cały XVIII w. w czasie pokoju Austria przeznaczala na siły zbrojne ok. 50% wydatków państwa, Prusy ok. 90%, Rosja od 34% do 50%, Francja ok. 65%. W czasie wojen wydatki militarne były oczywiście wyższe. W Austrii stanowiły 90% wydatków, w Prusach „pokojuwe” 90% plus to, co udało się wycisnąć z okupowanych obszarów, w Rosji od 90% w czasie III wojny północnej do 61% w latach 1810–1814⁶⁴. Dla Anglii (od 1707 r. Wielkiej Brytanii) wyniosły w trakcie wojny dziewięcioletniej (1689–1697) 74% całości wydatków budżetowych, wojny o sukcesję hiszpańską 66%, wojny siedmioletniej 71%, rewolucji amerykańskiej i wojny o niepodległość Stanów Zjednoczo-

⁶¹ Niall Ferguson, *The Pity of War* (London: Allen Lane, 1998), 95.

⁶² Boris C. Urlanis, *Wojny a zaludnienie Europy*, tłum. Irena Morsztynkiewiczowa i Leon Szybek (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, 1962), 317; Jack S. Levy, *War in the Modern Great Power System: 1495–1795* (Lexington: The University Press of Kentucky, 1983), 90.

⁶³ Urlanis, *Wojny*, 327; Levy, *War*, 90.

⁶⁴ Hochedlinger, „The Habsburg”, 63; Wilson, „Prussia”, 119–120; Janet Hartley, „Russia as a Fiscal-Military State, 1689–1825”, w *The Fiscal-Military State*, 127; Eckhart Hellmut, „The British State”, w *A Companion to Eighteenth-Century Britain*, red. Harry T. Dickinson (Oxford: Blackwell, 2002), 21; John Brewer, *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688–1783* (London: Unwin Hyman, 1989), 40; Bell, *The First*, 30.

nych (1776–1783) 61%. Ale nawet te liczby nie oddają skali wysiłku finansowego. Jeśli połączyć środki przeznaczone na utrzymanie sił zbrojnych i spłatę zadłużenia powstałego w trakcie wojen, to w większości państw europejskich w czasie pokoju stanowiły od 75 do 85% całości wydatków budżetowych⁶⁵. We wszystkich państwach wydatki w czasie wojny znacznie przekraczały dochody, wliczając do tych ostatnich grabież terytorium wroga i subsydia. Efektem było ogromne zadłużenie. Dług Austrii między 1700 a 1740 r. wzrósł z poziomu 25 do 100 mln florenów, dochody skarbu w 1740 r. wynosiły ok. 22 mln florenów. Kolejne wojny tylko pogarszały sytuację. Pod koniec wojny siedmioletniej dług wynosił już 285 mln florenów, co mniej więcej ośmiokrotnie przewyższało roczne dochody skarbu⁶⁶. Pod koniec lat sześćdziesiątych XVIII w. zadłużenie Francji szacowano na 2 mld liwrow, co odpowiadało sześciolatnim dochodom Korony, przy czym spłata zobowiązań pochłaniała ok. 60% rocznego dochodu. W przeddzień rewolucji zadłużenie Francji wynosiło 3,8 mld liwrow, a jego obsługa nadal pochłaniała ok. 62% dochodów podatkowych⁶⁷. Klasę samą dla siebie stanowiła Wielka Brytania. W 1697 r. angielski dług publiczny wynosił 16,7 mln funtów przy dochodach skarbu w wysokości 3,64 mln funtów. W 1713 r. (koniec wojny o sukcesję hiszpańską) dług Wielkiej Brytanii to 36,2 mln, a dochody 5,35 mln funtów. W 1763 r., na koniec wojny siedmioletniej, odpowiednio 132,6 mln oraz 8,64 mln funtów, w 1783 r., na koniec wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych, dług wyniósł 242,9 mln, dochody skarbu 12,1 mln funtów⁶⁸.

Innym wskaźnikiem pozwalającym dostrzec skalę wydatków na siły zbrojne i wojny jest stosunek długu państw, powstałego głównie w wyniku wojen, do produktu krajowego brutto (dalej: PKB). Ze względu na brak wiarygodnych danych takie porównania należy ograniczyć do Francji i Wielkiej Brytanii⁶⁹. Monarchia Burbonów miała bardzo korzystny stosunek, w przeddzień rewolucji zadłużenie państwa odpowiadało 55,6% PKB⁷⁰. W Wielkiej Brytanii w 1710 r. produkt krajowy brutto – 59,8 mln funtów – był wyraźnie wyższy niż dług publiczny – 36,2 mln funtów, ale w 1760 r. proporcje były już odwrotne: PKB wynosiło 69,4 mln, a zadłużenie państwa

⁶⁵ Brewer, *The Sinews*, 40.

⁶⁶ Hamish Scott, „The Fiscal-Military State and International Rivalry during the Long Eighteenth Century”, w *The Fiscal-Military State*, 38–39; Hochedlinger, „The Habsburg”, 79.

⁶⁷ Scott, „The Fiscal-Military”, 39–40, 44; David R. Weir, „Tontines, Public Finance, and Revolution in France and England, 1688–1789”, *The Journal of Economic History* 49, nr 1 (1989): 98.

⁶⁸ Brewer, *The Sinews*, 30.

⁶⁹ Ibid., 41.

⁷⁰ Weir, „Tontines”, 98.

132,6 mln funtów. W 1783 r. dług publiczny osiągnął 242,9 mln i stanowił już prawie 250% PKB wynoszącego 97,7 mln funtów⁷¹. W 1921 r., po najkosztowniejszej, w liczbach bezwzględnych, z dotychczasowych wojen, dług publiczny Wielkiej Brytanii stanowił 165% PKB⁷².

Jeszcze droższe okazały się wojny po roku 1792. We Francji doprowadziły do zmian systemu finansowego państwa, co w połączeniu z eksploatacją podbitych obszarów umożliwiło prowadzenie wojen. Austria, Prusy i Rosja, które takich zmian nie przeszły, doświadczyły załamania finansów⁷³. Ich zdolność do udziału w wojnach była w coraz większym stopniu uzależniona od pomocy Wielkiej Brytanii. W 1805 r. brytyjskie subsydia dla Austrii i Rosji wyniosły łącznie 1,3 mln funtów, w 1813 r. dla Austrii, Prus i Rosji 2,4 mln, a w następnym już ponad 5 mln⁷⁴. Wielka Brytania także musiała zapłacić rachunek za wojny. W 1821 r. jej dług publiczny wyniósł 838 mln funtów, co odpowiadało 287% PKB kształtującego się na poziomie 291 mln funtów⁷⁵. Był to wyższy wskaźnik niż bezpośrednio po II wojnie światowej, który w 1946 r. osiągnął 252%⁷⁶. Jeszcze inaczej rzecz ujmując, w latach 1780 i 1821 stosunek zadłużenia Wielkiej Brytanii do PKB był zdecydowanie wyższy niż w przypadku najbardziej zadłużonych państw członkowskich Unii Europejskiej na początku XXI w.: Grecji – 193%, Włoch – 145% i Francji – 113%.

Dla niektórych państw obciążenie finansowe związane z „wojnami ograniczonymi” okazało się zbyt duże. W drugiej połowie XVII w. problem ten dotyczył Hiszpanii. Państwo, które w latach trzydziestych utrzymywało ogromne siły zbrojne liczące 300 tys. ludzi, w 1650 r. jeszcze 100 tys., w 1688 r. miało armię liczącą 30 tys. ludzi, a w chwili rozpoczęcia wojny o sukcesję hiszpańską 20 tys. – dwa razy mniej niż Prusy, o ponad 10 tys. ludzi mniejszą niż Dania z Norwegią⁷⁷. Na przełomie XVII i XVIII w. los Hiszpanii podzielił jej wielki rywal oraz najbogatsze, w przeliczeniu na mieszkańca, państwo europejskie, Zjednoczone Prowincje. W 1719 r. całość dochodów skarbu Niderlandów, najważniejszej spośród wszystkich części Zjednoczonych Prowincji, była niższa niż odsetki od zaciągniętych

⁷¹ Brewer, *The Sinews*, 41.

⁷² Ferguson, *The Pity*, 414.

⁷³ Scott, „The Fiscal-Military”, 52–53; Wilson, „Prussia”, 122–123; Hartley, „Russia”, 136–137; Joël Félix i Frank Tallett, „The French Experience, 1661–1815”, w *The Fiscal-Military State*, 164–165.

⁷⁴ Emsely, *The Longman*, 135–136.

⁷⁵ Jeffrey G. Williamson, „Why Was British Growth So Slow During the Industrial Revolution?”, *The Journal of Economic History* 44, nr 3 (1984): 697; Deane i Cole, *British*, 166.

⁷⁶ Gavin Thompson et al., red., *Olympic Britain: Social and Economic Change Since the 1908 and 1948 London Games* (London: House of the Commons Library, 2012), 106.

⁷⁷ Gat, „What Constituted the Military Revolution”, 22; Wilson, „Warfare”, 80.

pożyczek, a sytuacja w pozostałych prowincjach nie wyglądała dużo lepiej. Zjednoczone Prowincje nie były w stanie utrzymywać dużej armii i marynarki wojennej i w rezultacie wypadły z kręgu wielkich potęg. Nie zabrakło im woli politycznej, zabrakło im pieniędzy⁷⁸.

Koszty wojen miały decydujący wpływ na sposoby ich prowadzenia. Prusy, państwo z bardzo ograniczonymi zasobami materialnymi i ludzkimi, mogły finansować tylko krótkie wojny. Przy dłuższych konfliktach niezbędna była wspomniana zorganizowana grabież przeciwnika. W takim kontekście należy rozpatrywać przytoczoną wcześniej okupację i eksploatację Saksonii oraz drenaż finansowy Rzeczypospolitej podczas wojny siedmioletniej⁷⁹. Nawet tak potężne państwo jak Francja częściowo finansowało udział w wojnach za pomocą kontrybucji nakładanych na ludność wroga, według skrajnych obliczeń miały one pokrywać aż 25% kosztów kampanii Ludwika XIV⁸⁰. Pomocne były wspomniane subsydia. W latach 1758–1761 brytyjskie wsparcie dla Prus w wysokości 670 tys. funtów rocznie pokrywały prawie 20% kosztów ich udziału w wojnie siedmioletniej⁸¹. Zasoby finansowe Wielkiej Brytanii i Francji, które wypłacały subsydia, nie były jednak nieograniczone. Stąd charakterystyczne dla XVIII w. okresy pokoju po wyczerpujących wojnach i gotowość do jak najszybszego zawarcia pokoju na niekorzystnych warunkach. Tak było w przypadku pokoju akwizgrańskiego (1748 r.), kiedy Francja, mimo zajęcia Madrasu w Indiach, podboju Niderlandów Austriackich i realnej szansy na podbój całych Zjednoczonych Prowincji, zakończyła wojnę bez korzyści terytorialnych⁸².

Koszty „wojen ograniczonych” były tak wielkie, że wymusiły zmiany wewnętrzne prowadzące do powstania nowego modelu państwa, które historycy nazwali państwem fiskalno-wojskowym. Jego podstawowym zadaniem było finansowanie liczonych w setkach tysięcy ludzi stałych armii i flot oraz pozyskiwanie środków niezbędnych do prowadzenia wojen⁸³. Wymagało to nie tylko rozbudowy aparatu fiskalnego i zwiększenia obciążeń podatkowych, ale i centralizacji państw polegającej na stopniowym przechodzeniu

⁷⁸ Rostworowski, *Historia powszechna: wiek XVIII* (Warszawa: PWN, 1984), 337–338; Scott, „The Fiscal-Military”, 33–35.

⁷⁹ Wilson, „Prussia”, 119–122.

⁸⁰ Lynn, *Wojny*, 60.

⁸¹ Scott, „The Fiscal-Military”, 49.

⁸² Derek McKay i Scott, *The Rise of the Great Powers 1648–1815* (London: Longman, 1995), 172–174; Anderson, *The War*, 207–208.

⁸³ Najważniejsze prace dotyczące tematu: Brewer, *The Sinews*; Storrs, red., *The Fiscal-Military State*; Bartolomé Yun-Casalilla i Patrick K. O'Brien, red., *The Rise of Fiscal States: A Global History, 1500–1914* (New York: Cambridge University Press, 2012); Patrick Bonney, red., *The Rise of the Fiscal State in Europe, c. 1200–1815* (Oxford: Oxford University Press, 1999).

od państwa złożonego do państwa unitarnego, a to – zgodnie z klasycznym stwierdzeniem wybitnego socjologa i politologa Charlesa Tilly’ego „wojna stworzyła państwo a państwo stworzyło wojnę” – było niezbędnym etapem w budowie nowoczesnego państwa⁸⁴. Począwszy od połowy XVII w., taki model został stopniowo przyjęty w Prusach, Austrii, Francji oraz w Wielkiej Brytanii. Ta ostatnia stanowiła dla kilku pokoleń historyków uosobienie państwa z ograniczoną władzą centralną, ograniczonym aparatem biurokratycznym oraz szerokim zakresem swobód obywatelskich, zmierzając w kierunku klasycznego państwa liberalnego⁸⁵. W niektórych przypadkach doszło do powstania państwa wojskowo-fiskalnego, czyli takiego, które utrzymywało nieproporcjonalnie duże siły zbrojne w stosunku do swych zasobów. Było to możliwe dzięki wynajmowaniu armii tym państwom, które dysponowały odpowiednimi finansami⁸⁶.

Ogromne wydatki na siły zbrojne i wojny miały konsekwencje w jeszcze jednej dziedzinie. Używane niekiedy określenie „wojny władców”, wskazujące, że wojny prowadzono wyłącznie w interesie monarchów, ma bardzo powierzchowny charakter. Władcy decydowali o wojnie, ale nie działa się to w próżni politycznej i społecznej. Pomijając wyjątkową sytuację Prus, a i to w krótkim przedziale czasu, służbę w siłach zbrojnych pełnił nikły odsetek populacji. Jednak to ogół poddanych ponosił koszty finansowe. Utrzymanie sił zbrojnych i prowadzenie wojen wymagało pieniędzy, a ze względu na porządek polityczny i społeczny ich uzyskanie wymagało albo współpracy monarchów z arystokracją/szlachtą i różnego rodzaju instytucjami, albo narzucenia nowych podatków. Władcy decydowali się na pierwsze rozwiązanie, obawiając się, że odmienna polityka mogłaby doprowadzić do buntu i wojny domowej⁸⁷. W rezultacie byli pośrednio zależni od poddanych, o czym przekonał się choćby Ludwik XIV. Podejmując decyzję o rozpoczęciu wojny ze Zjednoczonymi Prowincjami w 1672 r., nie wziął pod uwagę,

⁸⁴ Storrs, „Introduction: The Fiscal-Military State in the «Long» Eighteenth Century”, w *The Fiscal-Military State*, 1–2; Fèlix i Tallett, „The French”, 147; Charles Tilly, „Reflections on the History of European State-Making”, w *The Formation of National States in Europe*, red. Tilly (Princeton: Princeton University Press, 1975), 42; Mariusz Markiewicz, „Państwo wielonarodowe w Europie osiemnastego wieku”, w *Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje*, red. Andrzej Link-Lenczowski i Markiewicz (Kraków: Historia Jagellonica, 1999), 23–31; Paweł Hanczewski, „Teoria «composite monarchies» w historiografii brytyjskiej”, w *Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci Profesora Jacka Staszewskiego*, red. Jarosław Dumanowski et al., t. 2 (Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2003), 207–218.

⁸⁵ Storrs, „Introduction”, 4–5; Brewer, *The Sinews*, XI, XIII–XXII; Hellmut, „The British”, 19–20.

⁸⁶ Storrs, „Introduction”, 17.

⁸⁷ Hochedlinger, „The Habsburg”, 85–86; Wilson, „Prussia”, 124; Hartley, „Russia”, 137, 144.

wbrew ostrzeżeniom Jeana-Baptiste’a Colberta, stanu finansów państwa⁸⁸. W 1695 r. podczas wojny z Ligą Augsburską król Francji musiał zrezygnować z podjęcia działań ofensywnych we Włoszech, tłumacząc zmianę planów brakiem pieniędzy. Ten sam powód uniemożliwił mu przeprowadzenie ofensywy po 1709 r. w trakcie wojny o sukcesję hiszpańską⁸⁹. Identyczne problemy z uzyskaniem pieniędzy miał jego następca, przy czym sprzeciw wobec wojen i związanych z nimi wydatków nabierał na sile⁹⁰. W 1787 r., w trakcie wojny domowej w Zjednoczonych Prowincjach, Ludwik XVI uznał, że stan finansów Francji nie pozwala, w przeciwieństwie do Prus, na interwencję zbrojną⁹¹.

Przykłady obydwu państw – w 1800 r. populacja Francji wynosiła 27,3 mln, Prus w 1795 r. 8,7 mln, dochody skarbu odpowiednio 20,8 mln funtów i 3,8 mln funtów⁹² – potwierdzają prawidłowość dostrzeżoną przez XVIII-wiecznych autorów: o możliwościach działania państw na arenie międzynarodowej decydowała nie tyle wielkość zasobów ludzkich i materialnych, co zdolność do ich mobilizacji⁹³. Ta z kolei była uzależniona od współpracy władców z poddanymi. Największym wygranym w rywalizacji mocarstw okazała się Wielka Brytania – państwo, którego populacja na początku XVIII w. wynosiła ok. 6,86 mln, Francji 22 mln, dochody skarbu odpowiednio 4 mln i 7,1 mln funtów⁹⁴. W 1788 r. różnice były mniejsze, 10,3 mln (doliczając Irlandię 15,3 mln) do 27,3 mln mieszkańców, dochody skarbu odpowiednio 16,78 mln funtów i 19,6 mln funtów, ale Francja nadal miała większy potencjał⁹⁵. Zwycięstwo Wielkiej Brytanii zapewnił jej system polityczny, który umożliwiał lepszą, choć niepozbawioną trudności, współpracę władcy z tą częścią poddanych, bez zgody których nie byłoby pieniędzy koniecznych do utrzymania sił zbrojnych i prowadzenia wojen. Ale nawet ci, którzy znajdowali się na dole drabiny społecznej, nie mogli być całkowicie pomijani przy decyzjach o wojnie i pokoju. W Wielkiej Brytanii, symbolu politycznej i społecznej stabilności, między rokiem 1702 a 1801 doszło do kilku tysięcy gwałtownych protestów społecznych od małych (kil-

⁸⁸ Scott, „The Fiscal-Military”, 23–25.

⁸⁹ Lynn, *Wojny*, 32.

⁹⁰ Katarzyna Kuraś, „«Wojna, subsydia i dwór są trzema studniami bez dna». Finansowanie wojen w opiniach poddanych Ludwika XV (1715–1763)”, w *Pecunia nervus belli. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV–XVIII wieku*, red. Markiewicz, Ryszard Skowron i Filip Wolański (Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, 2016), 83–101.

⁹¹ Scott, „The Fiscal-Military”, 25–26.

⁹² Vries, „Population”, 13; Emsely, *The Longman*, 147; Rostworowski, *Historia*, 80, 154.

⁹³ Scott, „The Fiscal-Military”, 40–42.

⁹⁴ Rostworowski, *Historia*, 80, 154.

⁹⁵ Deane i Cole, *British*, 6, 8; Vries, „Population”, 13; Weir, „Tontines”, 98.

ka osób) do wielkich, w trakcie których władze traciły kontrolę nad całymi miastami. Ich natężenie miało miejsce właśnie w czasie wojen⁹⁶.

Termin „wojny władców” zawiera jeszcze jedno daleko idące uproszczenie. Sugeruje, że wojny prowadzono wyłącznie w interesie władców. Wojny służyły interesom różnych grup. Siły zbrojne wymagały wielkich ilości zaopatrzenia: broni, odzieży, żywności oraz odpowiedniej infrastruktury. Ten ostatni element był szczególnie ważny w przypadku marynarek wojennych. Od początku XVIII w. Marynarka Królewska (*Royal Navy*) miała w czasie wojen średnio 160 wielkich okrętów, każdy z ponad 50 działami, na których służyło kilkanaście tysięcy ludzi. Do ich budowy i obsługi niezbędne były stocznie i rozsiane po całym świecie bazy. Do połowy XIX w. największym przedsiębiorstwem w Wielkiej Brytanii były Stocznie Marynarki Królewskiej (*Royal Navy Dockyards*), największa spośród nich w Chatham zatrudniała ponad 10 tys. wykwalifikowanych rzemieślników. Jak mogliśmy zobaczyć, do prowadzenia wojen niezbędne były także pieniądze, które w dużym stopniu pochodziły z pożyczek. W rezultacie, w niektórych państwach pojawiły się grupy ludzi, od wielkich finansistów do drobnych ciułaczy, gotowych pożyczać pieniądze rządowi na prowadzenie wojen⁹⁷. To właśnie z wojnami przełomu XVII i XVIII w. łączy się powstanie w Wielkiej Brytanii „wspólnoty finansowej”, określanej jako „the City”, podstawy Londynu jako jednego z finansowych centrów świata⁹⁸. Wojny służyły też interesom kupców, którzy widzieli w nich sposób na uzyskanie dostępu do zamkniętych wcześniej rynków, przykładem są brytyjskie zabiegi o prawo do handlu niewolnikami z koloniami hiszpańskimi w Ameryce Południowej, przyznane im na mocy traktatu utrechckiego w 1713 r. Nieuzasadnione byłoby twierdzenie o istnieniu w XVIII w. w jakimkolwiek państwie europejskim kompleksu wojskowo-przemysłowego, ale równie nieuzasadnione jest twierdzenie, że wojny służyły wyłącznie interesom władców.

IV

Równie dyskusyjna, jak pogląd o użyciu ograniczonych zasobów, pozostaje druga spośród najważniejszych cech „wojen ograniczonych” – ograniczenie celów. Miało ono polegać na dążeniu do osadzenia na obcym tronie swojego

⁹⁶ Harry T. Dickinson, *The Politics of the People in Eighteenth-Century Britain* (London: Macmillan Press, 1994), 125–147.

⁹⁷ Linda Colley, *Britons. Forging the Nation 1707–1837* (New Haven – London: Yale University Press, 2005), 99–100.

⁹⁸ Brewer, *The Sinews*, 199–210, 250.

kandydata, zdobyciu stosunkowo niedużych obszarów czy też „chwały”⁹⁹. Wojen drugiej połowy XVII w. i następnego stulecia nie należy rozpatrywać jako oderwanych od siebie zmagañ o kolejny tron czy o skrawek terytorium, lecz w kontekście rywalizacji między najpotężniejszymi państwami. W pierwszej połowie XVIII w. do tradycyjnych mocarstw – Francja i monarchia Habsburgów – dołączyły Wielka Brytania, Rosja oraz Prusy. Zdominowały one politykę europejską, a ich najważniejszym zadaniem było wzmocnienie swojej pozycji w stosunku do konkurentów. Obsada tronu czy zmiany terytorialne służyły jako środki do tego celu, jednak nie były celami samymi w sobie. Wielka Brytania odniosła zwycięstwo w wojnie o sukcesję hiszpańską nie ze względu na nabytki terytorialne, w Europie ograniczyły się do Gibraltaru i Minorki, ale dlatego, że uniemożliwiła Francji sięgnięcie po hegemonię w Europie i w koloniach, pokazując, że bez jej udziału nie można decydować o sprawach kontynentu. Sukces Rosji w III wojnie północnej polegał, obok zdobyczy terytorialnych kosztem Szwecji, na zademonstrowaniu, że bez państwa carów nie można decydować o losach środkowej i wschodniej części kontynentu. Wojny śląskie (1740–1742, 1744–1745) i wojna siedmioletnia były triumfem Prus nie dlatego, że zajęły Śląsk, ale dlatego, że dzięki podbojowi Śląska i zademonstrowaniu potęgi militarnej zostały równorzędnym rywalem Habsburgów na terenie cesarstwa, awansując do grona mocarstw. Francja przegrała wojnę siedmioletnią, nie ponosząc żadnych strat terytorialnych w Europie. Jednak wojna pokazała jej słabość w stosunku do Wielkiej Brytanii w koloniach i na morzach, a Rosja i Prusy pozbawiły ją wpływów w środkowej i wschodniej części kontynentu¹⁰⁰. W przegranej wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych Wielka Brytania poniosła minimalne straty terytorialne w Europie (Minorka), a jednak politycy brytyjscy uznali, że na Starym Kontynencie ich kraj spadł do pozycji Danii. Wielka Brytania utraciła sojuszników, co pozbawiło ją możliwości działania w Europie, a Marynarka Królewska nie władała już falami¹⁰¹.

Stawką w wojnach drugiej połowy XVII w. i w następnym stuleciu było miejsce wśród mocarstw europejskich. Dotyczyło to nie tylko wielkich konfliktów, które angażowały wszystkie mocarstwa, ale i mniejszych wojen. W wojnie o sukcesję bawarską (1778–1779), w której świadomie unikano walnej bitwy, nie chodziło o przyszłość Bawarii, nie mówiąc już o księstwach Ansbach i Bayreuth, lecz o układ sił między Austrią i Prusami¹⁰². Pozycja mocarstwa nie była przy tym abstrakcyjnym konceptem służącym zaspokojeniu próżno-

⁹⁹ Luard, *War*, 47, 105–106, 348–349; Blanning, *Frederick*, 92–93; Lynn, *Wojny*, 32–35; Félix i Tallett, „The French”, 150.

¹⁰⁰ Rostworowski, *Historia*, 523, 676–677; McKay i Scott, *The Rise*, 215–222.

¹⁰¹ McKay i Scott, *The Rise*, 264–265; Storrs, „Introduction”, 19.

¹⁰² Christopher Clark, *Prusy: Powstanie i upadek 1600–1947*, tłum. Jan Szkudliński (Warszawa: Bellona, 2009), 208–209.

ści władców. Była niezbędna do zapewnienia suwerenności zewnętrznej rozumianej jako zdolność do prowadzenia samodzielnej polityki zagranicznej i możliwość rozwoju na arenie międzynarodowej. Jak zauważył Fryderyk II, bez takiego statusu Prusy pozostałyby drugorzędnym państwem niemieckim. Dopiero uzyskanie pozycji mocarstwowej pozwoliło na dalszą ekspansję, w tym udział w rozbiorach Rzeczypospolitej¹⁰³. Znalezienie się poza kręgiem wielkich mocarstw oznaczało, że państwo mogło w najlepszym razie występować jako sojusznik największych potęg. Taki los spotkał Zjednoczone Prowincje i Szwecję, mocarstwa poprzedniego stulecia¹⁰⁴.

Pozycja mocarstwa była też niezbędna do zachowania suwerenności wewnętrznej rozumianej jako zdolność do samodzielnego kierowania swoimi sprawami. Państwa, które nie należały do tego grona, wśród nich Zjednoczone Prowincje, Szwecja, Bawaria, Rzeczpospolita, stanowiły obszar rywalizacji między największymi potęgami, które w razie prób emancypacji dokonywały mniej lub bardziej otwartej interwencji dla ochrony swoich interesów. Obawy przed utratą suwerenności wewnętrznej były obecne nawet w Wielkiej Brytanii. Do 1746 r. i zgniecenia ostatniej rebelii zwolenników Stuartów powszechnie wyrażano strach przed „monarchią uniwersalną”. O chęć jej zbudowania oskarżano Francję. Realizacja tego planu oznaczałaby nie tylko hegemonię Wersalu na arenie międzynarodowej, ale też narzucenie pozostałym państwom własnego porządku politycznego i społecznego oraz systemu wartości, w tym religii rzymskokatolickiej¹⁰⁵.

W epoce „wojen ograniczonych” powszechne było też rozumowanie w kategoriach ekspansji terytorialnej na wielką skalę, a jednym z tego przejawów były plany rozbiorowe¹⁰⁶. W odniesieniu do mocarstw ich realizacja oznaczałaby wypchnięcie poza krąg najważniejszych państw, dla słabszych państw była to kwestia przetrwania. Na przełomie XVII i XVIII w. zawarto porozumienia dzielące posiadłości hiszpańskie w Europie i poza nią między kilku władców europejskich. Ostatecznie dokonano rozbioru większości jej posiadłości europejskich na mocy traktatów kończących wojnę o sukcesję hiszpańską¹⁰⁷. W 1741 r. Bawaria, Francja, Hiszpania, Prusy, Sabaudia i Sak-

¹⁰³ Blanning, *Frederick*, 282–296; Martin Broszat, *200 lat niemieckiej polityki wobec Polski* (Warszawa: Volumen, 1999), 39, 53.

¹⁰⁴ McKay i Scott, *The Rise*, 10–14.

¹⁰⁵ Hume, „O równowadze sił”, w Hume, *Eseje z dziedziny moralności, polityki i literatury*, tłum. Łukasz Pawłowski (Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2013), 204; Steven Pincus, „The English Debate over Universal Monarchy”, w *A Union for Empire: Political Thought and the British Union of 1707*, red. John Robertson (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 37–62.

¹⁰⁶ Storrs, „Introduction”, 15; Félix i Tallett, „The French”, 151; Paul W. Schroeder, *The Transformation of European Politics, 1763–1848* (Oxford: Clarendon Press, 1994), 19.

¹⁰⁷ Lynn, *Wojny*, 251–252, 330–332; Rostworowski, *Historia*, 310–312, 318–320.

sonia podpisały serię porozumień, dzieląc się posiadłościami Habsburgów. Władca Bawarii miał otrzymać Czechy i część Górnej Austrii oraz koronę cesarską, Saksonii miały przypaść Morawy, część Górnej i Dolnej Austrii, Prusom całość Śląska¹⁰⁸. W rezultacie Habsburgowie zostaliby sprowadzeni do roli władców jednego ze średniej wielkości państw Rzeszy. Zaledwie cztery lata później Wielka Brytania, Austria, Zjednoczone Prowincje i Saksonia podpisały kolejne porozumienie rozbiorowe, tym razem wymierzone w Prusy¹⁰⁹. W lutym 1757 r. Austria i Rosja podpisały konwencję, na mocy której Austria miała odzyskać Śląsk, Saksonia uzyskać Magdeburg i Halle, a Rzeczpospolita Prusy Książęce¹¹⁰. Realizacja tych planów cofnęłaby Prusy do pozycji z połowy XVII w., drugorzędnego państwa niemieckiego. Jeśli większości planów nie zrealizowano, to nie ze względu na ograniczone cele wojen, ale dążenie do zachowania równowagi sił. Jednak gdy odpowiadało to interesom mocarstw, ta sama zasada mogła zostać wykorzystana jako uzasadnienie dla ekspansji terytorialnej i likwidacji państw. Tak było w przypadku rozbiorów Rzeczypospolitej¹¹¹.

Ekspansja terytorialna przyswieceła też działaniom w koloniach, jednak tam możliwe było odniesienie całkowitego zwycięstwa. Finałem najważniejszych zmagani kolonialnych w XVIII w., między Wielką Brytanią a Francją w Ameryce Północnej i w Indiach, nie był ich podział między obydwie mocarstwa, lecz podbój posiadłości francuskich przez Wielką Brytanię. Na kontynencie europejskim dla osiągnięcia zwycięstwa nie trzeba było realizować tych celów. W przypadku rywalizacji między mocarstwami zwycięstwo polegało na zademonstrowaniu przewagi nad wrogiem na płaszczyźnie militarnej oraz na płaszczyźnie dyplomatycznej, umiejętności budowania sojuszy, a także zdolności do długotrwałego prowadzenia działań zbrojnych. W przypadku słabszych państw zwycięstwo polegało na zademonstrowaniu zdolności do obrony własnego terytorium oraz zdolności do wchodzenia w sojusze, co pozwalało na uniknięcie izolacji na arenie międzynarodowej. Nie oznacza to jednak, że przedmiotem „wojen ograniczonych” w Europie były drugorzędne kwestie. Rywalizacja między państwami była walką na śmierć i życie. Jak zauważył jeden z historyków, pisząc o sytuacji w XVIII-wiecznej Europie: „Zostać drapieżnikiem bądź ofiarą; taki był wybór”¹¹².

¹⁰⁸ Blanning, *Frederick*, 98.

¹⁰⁹ Brendan Simms, *Three Victories and a Defeat: The Rise and Fall of the First British Empire, 1714–1783* (London: Allen Lane, 2007), 337.

¹¹⁰ Szabo, *Wojna*, 46.

¹¹¹ McKay i Scott, *The Rise*, 228; Marian Serejski, *Europa a rozbiory Polski: stadium historiograficzne* (Warszawa: PWN, 2009), 112–113.

¹¹² Tim Blanning, *The Origins of the French Revolutionary Wars* (London: Routledge, 2014), 37.

V

Koncepcja „wojen ograniczonych” cieszyła się, i nadal się cieszy, dużą popularnością z kilku ważnych względów. Stanowi ogólną i wygodną interpretację konfliktów zbrojnych w długim przedziale czasowym, zdejmując z badaczy ciężar ich samodzielnej oceny. Wystarczy opis, tym bardziej że to, co najprostsze, czyli porównania liczbowe z wojnami przełomu XVIII i XIX w., np. liczebność armii czy skala wybranych bitew, wydaje się potwierdzać zasadność koncepcji. Jej upowszechnieniu sprzyjały też okoliczności polityczne i dominujące wyobrażenia na temat oświecenia, epoki, na którą przypadły „wojny ograniczone”. Koncepcja odpowiadała głównym celom propagandy pruskiej. Oto jedno ze średniej wielkości państw niemieckich, otoczone potężnymi wrogami, dzięki świetnej organizacji, sprawnej armii i genialnemu władcy w kilku niedużych konfliktach, w których zaangażowane były nieduże siły, stawką niewielkie fragmenty terytoriów, a działania zbrojne prowadzono w uporządkowany sposób, osiągnęło status mocarstwa, nie powodując większych zmian terytorialnych i strat ludzkich¹¹³. Pogląd ten powielala nauka pruska, która w XIX w. wywarła wielki wpływ na historiografie krajów europejskich. Taka ocena była też wygodna dla licznych, do 1914 r., apologetów Fryderyka II poza granicami Prus¹¹⁴.

Po I, a szczególnie po II wojnie światowej, monarchia pruska była oceniana w znacznie bardziej krytyczny sposób, ale koncepcja „wojen ograniczonych” zachowała atrakcyjność. Tym razem chodziło o ocenę oświecenia. Przyjęto jego bardzo wąskie rozumienie jako epoki postępu, humanitaryzmu i wyzwolenia od „przesądów”. Stanowisko to, spopularyzowane w ostatnich latach przez wybitnego psychologa Stevena Pinkera¹¹⁵, który jako osoba pisząca o historii mógłby podpisać się pod słowami: „Dla takiego historyka jak ja rzeczą główną jest zrobienie naprzód planu naszych zwycięstw”, nosi wszystkie cechy pisania z tezą¹¹⁶. Wielu autorów myliło porywające z intelektualnego punktu widzenia koncepcje, w tym ideę „wieczystego pokoju”, z rzeczywistością, uznając, że teorie filozofów miały znaczący wpływ na władców i społeczeństwa XVIII-wiecznej Europy. Znacznie bardziej rozpowszechniony był wówczas pogląd o wojnie jako stałym i niezbędnym

¹¹³ Hochedlinger, „The Habsburg”, 58–59.

¹¹⁴ George P. Gooch, *Frederick the Great. The Ruler, the Writer, the Man* (London: Longmans, 1947), 343.

¹¹⁵ Steven Pinker, *Zmierzch przemocy: lepsza strona naszej natury*, tłum. Tomasz Bieroń (Poznań: Zysk i S-ka, 2015); Pinker, *Nowe Oświecenie: argumenty za rozumem, nauką, humanizmem i postępem*, tłum. Tomasz Bieroń (Poznań: Zysk i S-ka, 2018).

¹¹⁶ Jaroslav Hašek, *Przygody dobrego wojaka Szwejka podczas wojny światowej*, tłum. Paweł Hulka-Laskowski, t. 3 (Warszawa: Agora SA, 2011), 138; Philip Dwyer i Mark S. Micale, red., *On Violence in History* (New York: Berghahn Books, 2020).

elemencie relacji między państwami. Wolter opisywał w *Kandydzie* wojnę jako bezmyślną, „nieustającą rzeź” wszystkich ze wszystkimi¹¹⁷, ale dla Rosji rozpoczynającej wojnę przeciwko Turcji w 1768 r. czy dokonującej zbrojnej interwencji w Rzeczpospolitej znajdował słowa uznania¹¹⁸. Wojna i przemoc w stosunkach międzynarodowych były złe jako zjawisko ogólne, ale nie jednostkowe i pod tą opinią mogła podpisać się tak odległa od Woltera postać jak Edmund Burke, twórca doktryny konserwatyzmu brytyjskiego¹¹⁹. Wolter i Burke reagowali na wydarzenia, część myślicieli oświeceniowych posunęła się znacznie dalej, wzywając do wojny przeciwko „monarchom, arystokracjom, szlachcie, kupcom i księżom”, która miałaby położyć kres wszystkim wojnom i zapewnić trwałą pokój¹²⁰.

Stopniowa humanitaryzacja niektórych wojen w Europie Zachodniej nie musiała wiązać się z myślą oświecenia, mogła wynikać z bardziej praktycznych względów. Łagodniejsze traktowanie przeciwnika, w tym jego ludności cywilnej, widoczne od drugiej połowy XVII w. odzwierciedlało postępującą profesjonalizację sił zbrojnych, której niezbędnym elementem była dyscyplina. Jej naruszenie traktowano przede wszystkim jako zagrożenie dla własnej armii¹²¹. Vattel, pisząc o bezpieczeństwie, którym cieszy się ludność cywilna w „obecnym wojnach”, objaśniał, że obok „chwalebego zwyczaju” w grę wchodzi użyteczność: łatwiejszy dostęp do żywności oraz minimalizowanie zagrożeń dla własnych sił¹²². „Grzeczność” na polu bitwy i w stosunku do pokonanego przeciwnika wynikała z ideałów kultury arystokratycznej i była ograniczona do osób pozostających w jej kręgu¹²³. Marszałek Francji, François de Neufville, książę Villeroy, wzięty w 1702 r. do niewoli przez wojska księcia Eugeniusza Sabaudzkiego mieszkał na zamku w Innsbrucku, a następnie w Grazu. Zwolniony na prośbę Ludwika XIV, po powrocie do Francji wysłał księciu Eugeniuszowi 50 tys. liwrów, które książę odesłał¹²⁴. Jeńcy, którzy nie mieli takiego pochodzenia i takich koneksji, mogli spodziewać się losu zbliżonego do tego, który

¹¹⁷ Wolter, *Kandyd czyli optymizm*, tłum. Tadeusz Żeleński (Boy) (Kraków: Wyd. Zielona Sowa, 2000), 28.

¹¹⁸ Wolter, *Pisma przeciw Polakom*, tłum. i wstęp Marian Skrzypek (Warszawa: Fundacja Augusta Hrabiego Cieszkowskiego, 2017), LIX–LXI, LXIV–LXVII, LXXXVII–XCII.

¹¹⁹ David P. Fidler i Jennifer M. Welsh, red., *Empire and Community: Edmund Burke's Writings and Speeches on International Relations* (Oxford: Westview Press, 1999), 50–51.

¹²⁰ Jonathan Israel, *A Revolution of the Mind: Radical Enlightenment and the Intellectual Origins of Modern Democracy* (Princeton: Princeton University Press, 2009), 125, 135–136, 144–146.

¹²¹ Weigley, *The Age*, 69–72; Lynn, *Wojny*, 59–61.

¹²² Vattel, *Prawo*, 143.

¹²³ Bell, *The First*, 33–44.

¹²⁴ Anderson, *War*, 134–135.

spotkał wspomnianych żołnierzy szwedzkich wziętych do niewoli w trakcie III wojny północnej – zostali sprzedani, aby służyć na galcerach.

Stanowisko Pinkera wskazuje na kolejny problem związany z koncepcją „wojen ograniczonych”. Jest nim rozumowanie w kategoriach punktów zwrotnych, przekonanie o gwałtownym przejściu od jednego rodzaju wojen do drugiego i ich wyraźnemu przeciwstawianiu¹²⁵. Jak zauważył jeden z autorów w odniesieniu do „wojen ograniczonych” i poprzedzających ich konfliktów: „Z perspektywy współczesnego obserwatora wydaje się, że z dnia na dzień doszło do przejścia od skrajnej postaci wojny [chodzi o wojny religijne – P.H.] do formy najbardziej umiarkowanej”¹²⁶. Podobne opinie formułowano na temat przejścia od „wojen ograniczonych” do „wojen absolutnych”: „Był to pierwszy [wprowadzenie powszechnego poboru we Francji w 1793 r. – P.H.] grom z jasnego nieba zwiastujący nowy rodzaj wojny, wojny totalnej, w której narody wykorzystują przeciwko sobie całość swych zasobów i swych namiętności”¹²⁷.

Jednak pod wieloma względami „wojny ograniczone” trudno oddzielić od wcześniejszych i późniejszych konfliktów. Powstanie państwa fiskalno-militarnego miało charakter ewolucyjny, a zmiany, które uruchomiły proces, miały miejsce w trakcie wojny trzydziestoletniej¹²⁸. W tym samym czasie władcy i dowódcy zaakceptowali pogląd o walnej bitwie jako podstawowym i najbardziej pożądanym sposobie rozstrzygania wojen, pogląd, który przetrwał całe stulecia, a który miał wpływ na organizację, strategię i taktykę wojskową¹²⁹. W latach 1661–1789 w większości krajów europejskich przyjęto stanowisko, traktowane jako oczywiste w wieku XIX i XX, że państwo posiada monopol na użycie przemocy w stosunkach zewnętrznych i wewnętrznych, a także na formułowanie i prowadzenie polityki zagranicznej. W epoce „wojen ograniczonych” dokonano profesjonalizacji sił zbrojnych, wprowadzając rozwiązania, które funkcjonują do dzisiaj: utworzenie stałych armii, określenie zasad rekrutacji, warunków służby wojskowej, ujednolicenie umundurowania i wyszkolenia.

W XVIII w. pojawiła się też koncepcja „narodu pod bronią”, sił zbrojnych złożonych z poddanych/obywateli, zrealizowana w Rosji za rządów Piotra I, a następnie w rewolucyjnej Francji¹³⁰. W przypadku tego ostat-

¹²⁵ Bell, *The First*, 48.

¹²⁶ Montross, *War through the Ages*, 313.

¹²⁷ Bell, *The First*, 87; Weigley, *The Age*, 290.

¹²⁸ Scott, „The Fiscal-Military”, 31–32; Félix i Tallett, „The French”, 153.

¹²⁹ Weigley, *The Age*, XI–XII.

¹³⁰ Wilson, „Warfare”, 74–95; Lech Wyszczelski, *Historia myśli wojskowej* (Warszawa: Bellona, 2000), 122–124; Łopatecki i Krokosz, „The Military”, 210–212; *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, tłum. i oprac. Krokosz i Łopatecki (Kraków – Oświęcim: Napoleon V, 2016), 184.

niego państwa istniał też wyraźny związek między zmianami organizacyjnymi wprowadzonymi po klęskach w wojnie siedmioletniej a sukcesami militarnymi z końca XVIII i początku następnego stulecia¹³¹. „Wojny ograniczone” z wojnami z rewolucyjną i napoleońską Francją łączył także wymiar polityczny. Konflikty z lat 1792–1815 przedstawiane są często jako starcia o podłożu ideologicznym, co w zasadniczy sposób miało je oddzielać od „wojen ograniczonych”¹³². Stanowiły one jednak przede wszystkim ciąg dalszy zmagania o dominację w Europie¹³³. Różnice ideologiczne istniały, ale miały drugorzędne znaczenie. Mocarstwa europejskie były gotowe do porozumienia z Francją, jeżeli odpowiadało to ich interesom. Prusy, koncentrując uwagę na sprawach Polski, wycofały się z wojny przeciwko Francji w kwietniu 1795 r. i nie podejmowały działań przeciwko niej do 1806 r. Rosja zawarła pokój z Francją w lipcu 1807 r. i kilka miesięcy później wypowiedziała wojnę Wielkiej Brytanii, która trwała formalnie do lipca 1812 r. Austria próbowała doprowadzić do trwałego pokoju między Napoleonem a Rosją i Prusami jeszcze w połowie 1813 r.¹³⁴ Główną przyczyną wojen z napoleońską Francją nie były przeciwstawne ideologie, lecz ambicje Napoleona, który zmierzał do pełnej dominacji nad pozostałymi państwami¹³⁵.

W latach 1792–1815 mocarstwa europejskie prowadziły działania zbrojne nie tylko przeciwko Francji, realizowały swoje interesy także na innych obszarach¹³⁶. Rosja wzięła udział w niewypowiedzianej wojnie z Rzeczpospolitą w 1792 r., w zgnieceniu powstania kościuszkowskiego dwa lata później, w wojnach z Persją w 1796 r. i w latach 1804–1813, z Turcją (1806–1812) oraz ze Szwecją (1808–1809). Zaangażowanie sił rosyjskich na innych frontach oraz wewnątrz kraju oznaczało, że z ogromnej armii liczącej ok. 700 tys. ludzi na początku 1813 r. w wojnie przeciwko Francji brało udział ok. 110 tys. żołnierzy¹³⁷. Wielka Brytania, która znajdowała się w stanie wojny z Francją od początku 1793 r. do ostatecznej klęski Napoleona, z interludium od marca 1802 r. do maja następnego roku, stoczyła w tym czasie wojny z Hiszpanią (1796–1808), Turcją (1807–1809), Danią (1807–1812), Stanami Zjednoczonymi (1812–1815) oraz wojny kolonialne w Indiach, Australii, Afryce, na Cejlonie i na Jamajce, a także w rejonie Zatoki Perskiej.

¹³¹ Félix i Tallett, „The French”, 158–163; Weigley, *The Age*, 255, 263–275, 280.

¹³² Weigley, *The Age*, 279.

¹³³ Alexander Mikaberidze, *The Napoleonic Wars. A Global History* (Oxford: Oxford University Press, 2020), 18.

¹³⁴ Esdaile, *Napoleon's*, 504–508.

¹³⁵ Ibid., 3–4, 6.

¹³⁶ David Gates, *The Napoleonic Wars 1803–1815* (London: Arnold, 1997), 223–225.

¹³⁷ Riley, *Napoleon*, 58.

„Wojny ograniczone” i wojny z rewolucyjną i napoleońską Francją miały te same cele – wzmocnienie swojej pozycji wobec innych mocarstw oraz ekspansja terytorialna i dotyczyły tych samych fundamentalnych kwestii: zdolności do samodzielnego kształtowania polityki zewnętrznej i wewnętrznej, a w przypadku najsłabszych państw, do dalszego istnienia.

Koncepcja „wojen ograniczonych” jest daleko idącym uproszczeniem, które raczej utrudnia, niż ułatwia zrozumienie wojen drugiej połowy XVII i następnego stulecia oraz konfliktów, które je poprzedziły i po nich nastąpiły. Znacznie bardziej obiecujące wydaje się podejście, zgodnie z którym lata 1661–1789 nie stanowiły wyraźnie oddzielonego okresu, lecz etap na drodze ewolucji wojen i wojskowości, który z kolei był częścią stopniowego powstawania nowoczesnych państw i społeczeństw¹³⁸. W końcu, jakie wnioski płyną z porównań wojen drugiej połowy XVII w. i następnego stulecia z późniejszymi konfliktami? Armie epoki „wojen ograniczonych” były nieduże w zestawieniu z armiami z lat 1792–1815, a do wielkich bitew dochodziło znacznie rzadziej. W okresie 1490–1815 aż 1/5 wielkich bitew na kontynencie europejskim przypadła na lata 1790–1815¹³⁹. Koszty „wojen ograniczonych” były wyraźnie niższe niż wojen z rewolucyjną i napoleońską Francją. W latach 1740–1763 dług publiczny Wielkiej Brytanii wzrósł z 46,9 mln do 132,6 mln funtów. W latach 1793–1815 skoczył z 263,3 mln do 845,9 mln funtów¹⁴⁰. Jednak to w epoce „wojen ograniczonych” wielkość sił zbrojnych w porównaniu z liczbą ludności była zbliżona bądź nawet wyższa niż w latach 1792–1815. Procent strat w bitwach epoki „wojen ograniczonych” był wyższy, łączna liczba strat, po uwzględnieniu zasięgu geograficznego i czasu trwania wojen, podobna. Mniejsze, w liczbach bezwzględnych, wydatki na siły zbrojne i wojny stanowiły tak ogromne obciążenie, że konieczne było stworzenie nowego modelu państwa fiskalno-wojskowego. Dokonując wyraźnego podziału na „wojny ograniczone” i „pierwszą wojnę totalną” (lata 1792–1815), jeden z historyków stwierdził, że „liczby mówią same za siebie”¹⁴¹. Liczby są jednak tylko liczbami i należy je rozpatrywać w różnych kontekstach. W miejscu ogólnych koncepcji bazujących na wskaźnikach, którym nadaje się wymiar uniwersalny, bardziej uzasadniona jest analiza wysiłku ludzkiego, organizacyjnego oraz finansowego w istniejących warunkach i dopiero w oparciu o takie badania kategoryzacja wojen.

¹³⁸ Gat, „What Constituted the Military Revolution”, 22–48; Planert, „Innovation”, 71–84.

¹³⁹ Bell, *The First*, 7.

¹⁴⁰ Brewer, *The Sinews*, 30; Norman J. Silberling, „British Financial Experience 1790–1830”, *The Review of Economics and Statistics* 1, nr 4 (1919): 296.

¹⁴¹ Bell, *The First*, 7.

Bibliografia

- Anderson, Matthew. *The War of the Austrian Succession, 1740–1748*. London: Routledge, 2013.
- Anderson, Matthew. *War and Society in Europe of the Old Regime 1618–1789*. Stroud: Sutton Publishing, 1998.
- Anusik, Zbigniew. *Karol XII*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Ossolineum, 2006.
- Baugh, Daniel. *The Global Seven Years War, 1754–1763: Britain and France in a Great Power Contest*. London: Routledge, 2014.
- Beckett, Ian. *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*. Tłum. Rafał Dymek. Warszawa: Spółdzielnia Wydawniczo-Handlowa „Książka i Wiedza”, 2009.
- Bell, David. *The First Total War: Napoleon's Europe and the Birth of Warfare as We Know It*. Boston: Houghton Mifflin Company, 2007.
- Bielecki, Robert. *Encyklopedia wojen napoleońskich*. Warszawa: TRIO, 2001.
- Bielecki, Robert. *Wielka armia*. Warszawa: Bellona, 1995.
- Black, Jeremy. *European Warfare, 1660–1815*. New York: Routledge, 2004.
- Blanning, Tim. *Frederick the Great: King of Prussia*. London: Penguin Books, 2016.
- Blanning, Tim. *The Origins of the French Revolutionary Wars*. London: Routledge, 2014.
- Bonney, Patrick, red. *The Rise of the Fiscal State in Europe, c. 1200–1815*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Brewer, John. *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688–1783*. London: Unwin Hyman, 1989.
- Broszat, Martin. *200 lat niemieckiej polityki wobec Polski*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1999.
- Bryant, Michael. *A World History of War Crimes. From Antiquity to the Present*. London: Bloomsbury Academic, 2021.
- Chandler, David. *The Campaigns of Napoleon*. New York: Simon & Schuster, 1995.
- Clark, Christopher. *Prusy: Powstanie i upadek 1600–1947*. Tłum. Jan Szkudliński. Warszawa: Bellona, 2009.
- Clausewitz, Carl Otto von. *O wojnie*. Tłum. Augustyn Cichowicz, Leon Koc, i Franciszek Shoener. Warszawa: Bellona, 2022.
- Colley, Linda. *Britons. Forging the Nation 1707–1837*. New Haven – London: Yale University Press, 2005.
- Conway, Stephen. *War, State and Society in Mid-Eighteenth Century Britain and Ireland*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Deane, Phyllis, i William Cole. *British Economic Growth 1688–1959: Trends and Structure*. Cambridge: University Press, 1969.
- Dickinson, Harry T. *The Politics of the People in Eighteenth-Century Britain*. London: Macmillan Press, 1994.
- Duffy, Christopher. *Armia Fryderyka Wielkiego*. Tłum. Grzegorz Smółka. Oświęcim: Napoleon V, 2019.
- Dwyer, Philip, i Mark S. Micale, red. *On Violence in History*. New York: Berghahn Books, 2020.
- Dybaś, Bogusław. *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1998.

- Emsely, Clive. *The Longman Companion to Napoleonic Europe*. London: Routledge, 2014.
- Esdaile, Charles J. *Napoleon's Wars: An International History 1803–1815*. London: Allen Lane, 2007.
- Félix, Joël, i Frank Tallett. „The French Experience, 1661–1815”. W *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in honour of P.G.M. Dickson*. Red. Christopher Storrs, 147–166. London: Routledge, 2016.
- Ferguson, Niall. *The Pity of War*. London: Allen Lane, 1998.
- Fidler, David P., i Jennifer M. Welsh, red. *Empire and Community: Edmund Burke's Writings and Speeches on International Relations*. Oxford: Westview Press, 1999.
- Fuller, John F. C. *The Conduct of War 1789–1961: A Study of the Impact of the French, Industrial and Russian Revolutions on War and Its Conduct*. London: Eyre and Spottiswoode, 1962.
- Gat, Azar. „What Constituted the Military Revolution of the Early Modern Period?” W *War in an Age of Revolution, 1775–1815*. Red. Roger Chickering, i Stig Förster, 21–48. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Gates, David. *The Napoleonic Wars 1803–1815*. London: Arnold, 1997.
- Gay, Peter. *The Enlightenment. An Interpretation*. T. 1, *The Rise of Modern Paganism*. New York: Knopf, 1966.
- Goldewijk, Kees Klein. „Three Centuries of Global Population Growth: A Spatial Referenced Population (Density) Database for 1700–2000”. *Population and Environment* 26, nr 4 (2005): 343–367.
- Gooch, George P. *Frederick the Great. The Ruler, the Writer, the Man*. London: Longmans, 1947.
- Hanczewski, Paweł. „Teoria «composite monarchies» w historiografii brytyjskiej”. W *Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci Profesora Jacka Staszewskiego*. Red. Jarosław Dumanowski, Krzysztof Mikulski, Bogusław Dybaś, Jarosław Porazinski, i Stanisław Roszak. T. 2, 207–218. Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2003.
- Hartley, Janet. „Russia as a Fiscal-Military State, 1689–1825”. W *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in honour of P.G.M. Dickson*. Red. Christopher Storrs, 125–146. London: Routledge, 2016.
- Hašek, Jaroslav. *Przygody dobrego wojaka Szwajka podczas wojny światowej*. Tłum. Paweł Hulka-Laskowski. T. 3. Warszawa: Agora SA, 2011.
- Hellmut, Eckhart. „The British State”. W *A Companion to Eighteenth-Century Britain*. Red. Harry T. Dickinson, 19–29. Oxford: Blackwell, 2002.
- Hochedlinger, Michael. „The Habsburg Monarchy: From «Military-Fiscal State» to «Militarization»”. W *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in honour of P.G.M. Dickson*. Red. Christopher Storrs, 55–94. London: Routledge, 2016.
- Hume, David. „O równowadze sił”. W David Hume, *Eseje z dziedziny moralności, polityki i literatury*. Tłum. Łukasz Pawłowski, 199–208. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2013.
- Hume, David. „Of the Populousness of Ancient Nations”. W David Hume, *Essays Moral, Political, Literary*. Red. Eugene F. Miller, 377–464. Indianapolis: Liberty Fund, 1987.
- Israel, Jonathan. *A Revolution of the Mind: Radical Enlightenment and the Intellectual Origins of Modern Democracy*. Princeton: Princeton University Press, 2009.

- Johnson, James Turner. *Just War Tradition and the Restraint of War. A Moral and Historical Inquiry*. Princeton: Princeton University Press, 1981.
- Johnson, James Turner. *The Quest for Peace: Three Moral Traditions in Western Cultural History*. Princeton: Princeton University Press, 2017.
- Kroener, Bernhard H. „The Modern State and Military Society in the Eighteenth Century”. W *War and Competition Between States*. Red. Philippe Contamine, 195–220. Oxford: Clarendon, 2000.
- Krokosz, Paweł, i Karol Łopatecki, tłum. i oprac. *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*. Kraków – Oświęcim: Napoleon V, 2016.
- Kuraś, Katarzyna. „«Wojna, subsydia i dwór są trzema studniami bez dna». Finansowanie wojen w opiniach poddanych Ludwika XV (1715–1763)”. W *Pecunia nervus belli. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV–XVIII wieku*. Red. Mariusz Markiewicz, Ryszard Skowron, i Filip Wolański, 83–101. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2016.
- Leśniewski, Sławomir. *Wagram 1809*. Warszawa: Bellona, 2003.
- Levy, Jack S. *War in the Modern Great Power System: 1495–1795*. Lexington: The University Press of Kentucky, 1983.
- Liddell Hart, Basil. *Strategia: działania pośrednie*. Tłum. Edward Bagieński. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1959.
- Liddell Hart, Basil. *The Revolution in Warfare*. London: Faber and Faber, 1946.
- Luard, Evan. *War in International Society: A Study in International Sociology*. New Haven: Yale University Press, 1987.
- Lynn, John. *Wojny Ludwika XIV 1667–1714*. Tłum. Wojciech Brillowski. Oświęcim: Napoleon V, 2015.
- Łopatecki, Karol, i Paweł Krokosz. „The Military Revolution of Peter I – Quantitative Measurement”. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta Serija 4 Istorija Regionovedenie Mezhdunarodnye otnoshenija* 27, nr 3 (2022): 208–221. <https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2022.3.14>.
- Markiewicz, Mariusz. „Państwo wielonarodowe w Europie osiemnastego wieku”. W *Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje*. Red. Andrzej Link-Lenczowski, i Mariusz Markiewicz, 23–31. Kraków: Historia Iagellonica, 1999.
- McKay, Derek, i Hamish Scott. *The Rise of the Great Powers 1648–1815*. London: Longman, 1995.
- Mikaberidze, Alexander. *The Napoleonic Wars. A Global History*. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Mitchell, Brian R. *International Historical Statistics. Europe 1750–1993*. London: Macmillan, 1998.
- Montross, Lynn. *War through the Ages*. New York: Harper and Brothers Publishers, 1960.
- Nef, John. *War and Human Progress: An Essay on the Rise of Industrial Civilization*. New York: W.W. Norton & Company, 1968.
- Orrery earl of, Roger. *A treatise of the art of war dedicated to the Kings Most Excellent Majesty*. London, 1677.
- Osgood, Robert. *Limited War Revisited*. New York: Routledge, 2018.
- Palm, Lennart. *Sweden's 17th Century – a Period of Expansion or Stagnation?* Göteborg: Institution för historiska studier, 2016.

- Palmer, Robert. „Frederick the Great, Guibert, Bülow: From Dynastic to National War”. W *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*. Red. Peter Paret, 91–119. Princeton: Princeton University Press, 1986.
- Pichichero, Christy. *The Military Enlightenment: War and Culture in the French Empire from Louis XIV to Napoleon*. Ithaca: Cornell University Press, 2017.
- Pincus, Steven. „The English Debate over Universal Monarchy”. W *A Union for Empire: Political Thought and the British Union of 1707*. Red. John Robertson, 37–62. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Pinker, Steven M. *Nowe Oświecenie: argumenty za rozumem, nauką, humanizmem i postępem*. Tłum. Tomasz Bieroń. Poznań: Zysk i S-ka, 2018.
- Pinker, Steven. *Zmierzch przemocy: lepsza strona naszej natury*. Tłum. Tomasz Bieroń. Poznań: Zysk i S-ka, 2015.
- Pintner, Walter. „The Burden of Defense in Imperial Russia, 1725–1914”. *The Russian Review* 43, nr 3 (1984): 231–259.
- Planert, Ute. „Innovation or Evolution? The French Wars in Military History”. W *War in an Age of Revolution, 1775–1815*. Red. Roger Chickering, i Stig Förster, 69–84. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Porter, Roy. *Enlightenment. Britain and the Creation of the Modern World*. London: Penguin Books, 2001.
- Przeździecki, Mirosław G. *Kunersdorf 1759*. Warszawa: Bellona, 1997.
- Radziwonka, Rafał. *Blenheim-Höchstädt 1704*. Warszawa: Bellona, 2008.
- Riley, Jonathon P. *Napoleon and the World War of 1813: Lessons in Coalition Warfighting*. London: Routledge, 2000.
- Rogacki, Tomasz. *Bitwa pod Austerlitz 2 grudnia 1805*. Zabrze: Infort Editions, 2005.
- Rostworowski, Emanuel. *Historia powszechna: wiek XVIII*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984.
- Schroeder, Paul. *The Transformation of European Politics, 1763–1848*. Oxford: Clarendon Press, 1994.
- Scott, Hamish. „The Fiscal-Military State and International Rivalry during the Long Eighteenth Century”. W *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in honour of P.G.M. Dickson*. Red. Christopher Storrs, 23–54. London: Routledge, 2016.
- Serczyk, Władysław A. *Połtawa 1709*. Warszawa: Bellona, 2004.
- Serejski, Marian. *Europa a rozbiory Polski: stadium historiograficzne*. Warszawa: PWN, 2009.
- Silberling, Norman. „British Financial Experience 1790–1830”. *The Review of Economics and Statistics* 1, nr 4 (1919): 282–297.
- Simms, Brendan. *Three Victories and a Defeat: The Rise and Fall of the First British Empire, 1714–1783*. London: Allen Lane, 2007.
- Staszewski, Jacek. *August III Sas*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2010.
- Stoker, Donald. *Clausewitz: His Life and Work*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Storrs, Christopher. „Introduction: The Fiscal-Military State in the «Long» Eighteenth Century”. W *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in honour of P.G.M. Dickson*. Red. Christopher Storrs, 1–22. London: Routledge, 2016.
- Szabo, Franz. *Wojna siedmioletnia w Europie 1756–1763*. Tłum. Miłosz Młynarz. Oświęcim: Napoleon V, 2017.

- Tilly, Charles. „Reflections on the History of European State-Making”. W *The Formation of National States in Europe*. Red. Charles Tilly, 3–83. Princeton: Princeton University Press, 1975.
- Thompson, Gavin, Oliver Hawkins, Aliyah Dar, i Mark Taylor, red. *Olympic Britain: Social and Economic Change Since the 1908 and 1948 London Games*. London: House of the Commons Library, 2012.
- Upton, Anthony. *Europe 1600–1789*. London: Arnold, 2001.
- Urłanis, Boris C. *Wojny a zaludnienie Europy*. Tłum. Irena Morsztynkiewiczowa, i Leon Szybek. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, 1962.
- Vattel de, Emerich. *Prawo narodów*. Tłum. i oprac. nauk. Bohdan Winiarski. T. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958.
- Vries de, Jan. „Population”. W *Handbook of European History 1400–1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*. Red. Thomas A. Brady, Heiko A. Oberman, i James D. Tracy, 1–50. Leiden: E.J. Brill, 1994.
- Walter, Dierk. „Reluctant Reformers, Observant Disciples: The Prussian Military Reforms, 1807–1814”. W *War in an Age of Revolution, 1775–1815*. Red. Roger Chickering, i Stig Förster, 85–100. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Weigley Russell. *The Age of Battles: The Quest for Decisive Warfare from Breitenfeld to Waterloo*. Bloomington: Indiana University Press, 1991.
- Weir, David R. „Tontines, Public Finance, and Revolution in France and England, 1688–1789”. *The Journal of Economic History* 49, nr 1 (1989): 95–124.
- Williamson, Jeffrey G. „Why Was British Growth So Slow During the Industrial Revolution?” *The Journal of Economic History* 44, nr 3 (1984): 687–712.
- Wilson, Peter. „Prussia as a Fiscal-Military State, 1640–1806”. W *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in honour of P.G.M. Dickson*. Red. Christopher Storrs, 95–124. London: Routledge, 2016.
- Wilson, Peter. *The Thirty Years War: Europe's Tragedy*. Cambridge: Harvard University Press, 2009.
- Wilson, Peter. „Warfare in the Old Regime 1648–1789”. W *European Warfare 1453–1815*. Red. Jeremy Black, 69–95. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1999.
- Wolter. *Kandyd czyli optymizm*. Tłum. Tadeusz Żeleński (Boy). Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa, 2000.
- Wolter. *Pisma przeciw Polakom*. Tłum. i wstęp Marian Skrzypek. Warszawa: Fundacja Augusta Hrabiego Cieszkowskiego, 2017.
- Wyszczelski, Lech. *Historia myśli wojskowej*. Warszawa: Bellona, 2000.
- Yun-Casalilla, Bartolomé, i Patrick K. O'Brien, red. *The Rise of Fiscal States: A Global History, 1500–1914*. New York: Cambridge University Press, 2012.

STRESZCZENIE

Paweł Hanczewski, „Wojny ograniczone” XVII i XVIII wieku

Wojny państw europejskich między początkiem panowania Ludwika XIV (1661 r.) a rozpoczęciem wojen z rewolucyjną Francją (1792 r.) są określane w literaturze naukowej wielu krajów jako „wojny ograniczone”. Pod tym pojęciem

rozumie się „wojny prowadzone z użyciem ograniczonych sił dla realizacji ograniczonych celów”. Ograniczony charakter miał je wyraźnie oddzielać od wcześniejszych wojen, które były motywowane religijnie i późniejszych, z rewolucyjną i napoleońską Francją, motywowanych ideologicznie. Koncepcja „wojen ograniczonych” ma jednak poważne wady. Powstała w oparciu o analizę wybranych konfliktów, przede wszystkim wojny o sukcesję hiszpańską i wojen Fryderyka II, prowadzonych na małej części kontynentu europejskiego. Zwolennicy koncepcji skupiają uwagę na militarnym wymiarze wojen – wielkość i organizacja sił zbrojnych, przebieg działań zbrojnych, spychając na dalszy plan bądź całkowicie pomijając względy polityczne, ekonomiczne i społeczne związane z wojnami. Dopiero połączenie tych elementów z militarnymi pozwala na pogłębioną analizę wojen oraz wskazuje na bardzo powierzchowny charakter koncepcji, która raczej utrudnia, niż umożliwia zrozumienie wojen drugiej połowy XVII i następnego stulecia oraz konfliktów, które je poprzedziły i po nich nastąpiły.

Słowa kluczowe: „wojny ograniczone”, wojny rewolucyjne i napoleońskie, XVII–XIX wiek

SUMMARY

Paweł Hanczewski, The „Limited Wars” of the 17th and 18th Centuries

Conflicts between European states from the beginning of the reign of Louis XIV (1661) to the start of the wars with revolutionary France (1792) are referred to in the scientific literature of many countries as „limited wars”. This term means „wars waged with limited forces to achieve limited goals”. Their limited nature was intended to clearly distinguish them from earlier conflicts, which were religiously motivated, and the wars with revolutionary and Napoleonic France, which were ideologically motivated. However, the concept of „limited war”, which was created based on the analysis of selected conflicts, primarily the War of the Spanish Succession and the wars of Frederick II that were conducted on a small part of the European continent, has serious flaws. Supporters of the concept focus on the military dimension of wars – the size and organization of the armed forces and the course of military operations, whilst relegating or completely ignoring the political, economic and social considerations related to military conflicts. An in-depth analysis of wars can only be achieved by combining these elements with military factors, the lack of which indicates the very superficial nature of the concept. Adopting the „limited war” viewpoint makes it more difficult to fully understand not only the wars that took place during the second half of the 17th and the 18th century, but also the conflicts that preceded and followed them.

Keywords: „limited wars”, revolutionary and Napoleonic wars, 17th–19th centuries

ZUSAMMENFASSUNG

Paweł Hanczewski, „Begrenzte Kriege” des 17. und 18. Jahrhunderts

Die Kriege der europäischen Staaten zwischen dem Beginn der Herrschaft Ludwigs XIV. (1661) und dem Beginn der Kriege gegen das revolutionäre Frankreich (1792) werden in der wissenschaftlichen Literatur vieler Länder als „begrenzte Kriege” bezeichnet. Darunter versteht man „Kriege, die mit begrenzten Kräften geführt werden, um begrenzte Ziele zu erreichen”. Der begrenzte Charakter sollte sie klar von früheren Kriegen, die religiös motiviert waren, und späteren, ideologisch motivierten Kriegen mit dem revolutionären und napoleonischen Frankreich absondern. Das Konzept der „begrenzten Kriege” weist jedoch schwerwiegende Mängel auf. Es entstand aus der Analyse ausgewählter Konflikte, vor allem des Spanischen Erbfolgekriegs und der Kriege Friedrichs II., die auf einem kleinen Teil des europäischen Kontinents ausgetragen wurden. Die Befürworter des Konzepts konzentrieren sich auf die militärische Dimension von Kriegen – die Größe und Organisation der Streitkräfte, den Ablauf der militärischen Aktionen – und lassen die politischen, wirtschaftlichen und sozialen Erwägungen, die mit Kriegen verbunden sind, in den Hintergrund treten oder ganz außer Acht. Nur durch die Verbindung dieser Elemente mit dem Militärischen ist eine tiefgreifende Analyse der Kriege möglich und weist auf den sehr oberflächlichen Charakter des Konzepts hin, der ein Verständnis der Kriege der zweiten Hälfte des 17. und des folgenden Jahrhunderts sowie der ihnen vorausgehenden und nachfolgenden Konflikte eher behindert als ermöglicht.

Schlüsselwörter: „begrenzte Kriege”, revolutionäre und napoleonische Kriege, 17. bis 19. Jahrhundert